

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	10
'Aho	Pulelulu, 29 Ma'asi 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 10/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Pulelulu 29

Ma'asi 2023

Taimi: 2:00pm

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		KOMITI KAKATO:
		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U:
	4.1	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022
	4.2	Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi Palemia 2021/2022 ('I hono fakatonutonu)
	4.3	Fakamatala Fakata'u Potungaue Tamate Afi & Me'a Fakafokifa 'a Tonga 2021/2022
	4.4	Potungaue 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022 [Na'e fakatatali 'a e lipooti ni]
	4.5	Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni 'Uhila 2021/2022
		LIPOOTI FOLAU FAKA-FALE ALEA:

	4.6	Lipooti Folau Fika 2/2023: Fakataha ‘a e Kulupu Teknikale ‘a e Konifelenisi ‘a e Ngaahi Fale Alea ‘a e ‘Otu Motu Pasifiki (PIPG), Papeete, Tahiti, 6 – 7 Sepitema 2022
		NGAAHI NGĀUE KE LIPOOTI KI FALE ALEA:
	4.7	Fakamatala Fakata’u ‘a e Komisoni Fili 2022 [TALI]
	4.8	Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022 [FAKAFOKI]
	4.9	Potungaue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022 [FAKAFOKI]
	4.10	‘Ompatimeni 2020/2021 & 2021/2022 [FAKAFOKI]
Fika 05		Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06		Kelesi

Fakahokohoko e ngaahi peesi

Fale Alea ‘o Tonga	9
Lotu	9
Ui ‘o e Fale.....	9
Poaki.....	9
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	9
Me’a e Sea.....	10
Tokanga ‘oua ‘omai fakalukufua fakamatala ki he pa’anga na’e t̄naki ki he tanu valit̄a ngaahi hala.....	11
Fakapapau’i mei he Pule’anga ‘oku malu pe pa’anga valit̄a hala ne tanaki ‘i Fale Pa’anga	11
Fehu’ia ha ‘uhinga ‘asi ai ‘Eua he pa’anga tal̄siti e Kautaha Lulutai.....	12
Tali Pule’anga ‘oku ‘i Falepa’anga pa’anga ki he nḡaue ‘a e Lulutai.....	12
Fokotu’u Pal̄emia tali Pule’anga ke tukuhifo nau Fakamatala Pa’anga ki he ta’u 2021/22 ki he Komiti Pa’anga.....	13
P̄aloti’i ‘o tali ‘ave ki he Komiti Pa’anga Fakamatala Pa’anga Pule’anga ngata ki he ‘aho 30 Sune 2022.....	13
Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi Pal̄emia	14
Ngaahi peesi h̄a ai e ngaahi lea fakapilit̄ania he Lipooti ‘Ofisi Pal̄emia.....	14
Fakama’ala’ala e Seá ki he mahu’inga pe ki he ngaahi lipooti ke ‘i ai hono faka-tonga.....	15
Fakatokanga’i ‘oku kehekehe e naunau mo e lipooti ‘oku ma’u he Hou’eiki M̄emipa.....	16
Ngaahi peesi kei ‘asi mai ai ngaahi lea fakapilit̄ania ‘ikai hano fakamatala faka-tonga	18
Tali Pal̄emia ke fakafoki ‘o toe fakalelei Lipooti Fakata’u ‘Ofisi Pal̄emia.....	19
Ngaahi fakatonutonu ke tonu kakano Lipooti makehe ange mei he lea fakap̄langi.....	19
Fakamatala Fakata’u Potunḡaue T̄amate Afi	21
Lipooti ki he nḡaue kuo lava he Komiti Kakato	22
Fokotu’u ke tuku fakatafa’aki Tohi Tu’utu’uni kae hoko atu nḡaue Fale	23
Fakamamafa’i Tongatapu 7 mahu’inga ke ‘omai kakato he Minisita ngaahi fakamatala fiema’u he Lipooti Fakata’u.....	23
‘Ikai pou pou’i Pule’anga ke tuku fakatafa’aki Tu’utu’uni Nḡaue e Fale.....	24
L̄ipooti Fika 1/2023 Komiti Tu’uma’u ki he Lao.....	25
Fakama’ala Sea Komiti Lao he Lipooti fika 1/2023 e Komiti.....	31
Fiefia he felotoi mo e Pule’anga ke fakataha’i Lao Fakaangaanga Taautaha Tongatapu 5 mo ‘enau Lao.....	31
Fokotu’u na’a ‘oku taau ke liliu e Fakataha Tokoni (<i>Privy Council</i>) ko e Kosilio Fale’i (<i>Advisory Council</i>)	32

Tokanga pē ‘oku tali lelei Tongatapu 5 ke fakataha’i ‘ene Lao Taautaha mo e Lao ‘a e Pule’anga.....	32
Fiefia Tongatapu 5 kuo fakamali’i ‘ene Lao Fakaangaanga Taautaha mo e Lao Fakaangaanga Pule’anga.....	33
Fakama’ala’ala Tongatapu 5 he’ene ongo Lao Fakaangaanga Taautaha fakahu mai ki Fale Alea	33
Lao Fakaangaanga Taautaha fika 4/2023	33
Tui ke toki fakahu mai Tongatapu 7 ha’ane Lao kapau ‘i ai ‘ene hoha’a ki he Fakataha Tokoni.....	34
Tokanga Tongatapu 7 ‘ikai ha mafai he kupu 50 ke fakamafai’i Tu’i pe Fakataha Tokoni ke fakanofo Komisiona Fakafepaki’i Ta’efaitotonu	35
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 4/2023.....	37
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2023	37
Pāloti’i ‘o tali lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2023.....	37
Tu’utu’uni Sea Fale Alea tukupi ki he Komiti Pa’anga Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2023.....	38
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō Kau Ngāue 2023	38
Tohi mei he Pule’anga ke alea’i fakavavevave ‘enau ngaahi Lao Fakaangaanga	38
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue.	39
Pāloti’i ‘o tali lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Sino’i Pa’anga Mālōlō	39
Lau tu’o ua Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2023.....	40
Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2023.....	41
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Poate ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2023.....	42
Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Poate Sino’i Pa’anga mei he Ngāue 2023.....	44
Tohi kole mei he Palēmia ke alea’i ngaahi Lao fakavavevave	45
Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e kau ‘Ofisakolo 2023.....	46
Fokotu’u tukupi ki he Komiti Kakato Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e kau ‘Ofisakolo 2023.....	46
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e kau ‘Ofisakolo 2023.....	47
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e kau ‘Ofisakolo	47

Fehu'ia pē 'oku malava ha ki'i fakahounga ma'a e kau 'ofisakolo ne faifatongia kimu'a..	48
Fehu'ia founa fika'i me'a'ofa ma'a e 'ofisakolo mo e 'ofisa fakavāhenga	49
Tokanga pe kuo pau ke toho e monū'ia he 'osi ta'u 'e 4	50
Kehekehe pa'anga toho he 'ofisakolo/pule fakavahe kehe ia mei he pa'anga toho 'i Fale Alea	51
Tui 'Eua 11 faka'ofa e fo'i <i>formula</i> fika'i 'aki ki'i me'a'ofa ma'a e kau 'ofisakolo/pule fakavahe	52
Fokotu'u ke 'oange ha vāhenga ta'u 1 ko e me'a'ofa ma'a kau 'ofisakolo/pule fakavahe..	54
Tui Pule'anga ke vakai'i vāhenga kau 'ofisakolo	55
Fokotu'u na'a lava to'o sēniti mei he pa'anga tokoni vāhenga ke tokoni vāhenga kau 'ofisakolo/pule fakavahe	55
Ki'i ma'olunga ange fakapeseti me'a'ofa fokotu'u ma'a e 'ofisakolo/pule fakavahe.....	56
Tokanga ke ako'i kau 'ofisakolo/pule fakavahe fekau'aki mo honau fatongia pea 'i ai ha tu'utu'uni ngāue ke tataki nau ngāue	57
Fokotu'u ke fakapotopoto me'a'ofa ke 'inasi ai 'ofisakolo/pule fakavahe fakatatau mo 'enau ngāue 'oku fakahoko	57
Fakama'ala'ala ki he taumu'a ki'i monū'ia fokotu'u mai Pule'anga ke 'inasi ai kau 'ofisakolo/pule fakavahe	58
Tokanga ki he laumālie 'o e ma'u monū'ia he a'u faifatongiá ki he ta'u 'e 15	59
Fokotu'u Tongatapu 7 'ave monū'ia kau 'ofisakolo/pule fakavahe ki he Ma'u Mafai Vahenga ke nau vakai'i	60
Poupou Tongatapu 4 fokotu'u Tongatapu 7 fakafoki Lao ke fakakaukau'i he Ma'u Mafai Vāhenga.....	60
Tui ko e fakapotopoto kuo 'osi fe'unga pe monū'ia māhina 'e 6 fokotu'u ke 'inasi ai 'ofisakolo/pule fakavahe	61
Poupou ki he Lao Pule'anga mo 'enau fokotu'u 'oku fakahū mai 'ofisakolo/pule fakavahe	62
Poupou ke 'ave me'a'ofa mo e vāhenga kau 'ofisakolo/pule fakavahe ke vakai'i fakataha mei he Ma'u Mafai ki he Vāhenga he ko e sino tau'atāina.....	67
Fehu'ia Palēmia tu'unga 'o ha Lao fakavavevave hono fakahū mai ki Fale Alea.....	68
Fakamahino Sea Fale Alea ua pē founa ngāue ki ha Lao Fakaangaanga fakavavevave	68
Kole Tongatapu 9 ke tali Lao kae toki 'omai 'amui he Pule'anga hano vakai'i vāhenga kau 'ofisakolo/pule fakavahe	69
Tui Pule'anga 'oku tonu ke vakai'i hano fakaivia fakapa'anga kau 'ofisa fakavahe.....	69
Fokotu'u ke monomono pe ke kei tu'uma'u pe ta'u 'e 15 he Lao	70
Pāloti'i 'o tali Lao e Pule'anga fekau'aki mo e 'ofisakolo/pule fakavahe	71
Lipooti Sea Komiti Kakato ngāue kuo lava	71

Pālōti ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e kau
‘Ofisakolo 2023 72
Kelesi..... 73

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 29 Ma’asi 2023

Taimi: 1410-1415

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki kole atu ke tau kamata’aki e hiva ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva ‘i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke u fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Pulelulu 29 ‘o Ma’asi 2023.

Ui ‘o e Fale

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo atu mu’a. ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, Mateni Tapueluelu, Dulcie Elaine Tei, Vātau Mefi Hui. Sea ngata’anga ia e taliui

Poaki

ko e poaki ‘oku ma’u heni ‘oku kei hoko atu e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, pea ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘a Veivosa Light of Life Taka. Ko e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e ‘Otua ‘i hotau lotolotonga tapu mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI kae ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u...

<007>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Sea : Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki ko u fakamālō atu ho'omou lava mai ki he'etau fakataha kamata he 2:00 'i he efiāfi ni. Koe'uhi ko e toenga e ngāue 'oku toe 'i he'etau 'asenita Hou'eiki 'oku kei 'i he Kōmiti Kakato. Hangē pē ko e fokotu'u kuo 'osi tali 'e he Fale fakataha 'a e Fale ni he 2:00 'o toki faka'osi ki he 7:00 'aefiāfi. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki koe'uhi ko 'etau 'asenita 'oku kei toe 'i he Kōmiti Kakato, kole ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato. (**Liliu 'o Komiti Kakato**)

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato – Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato : Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia tapu atu ki he kau Minisitā tapu atu ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai kau ngāue kae 'uma'ā e kakai e fonua 'oku nau me'a mai he ngaluope. Kole pē mu'a ke u fakamalumu atu pē he fakatapu kakato 'oku fa'a fai mei he Fale 'Eiki ni koe'uhi ko e taimi eni e Sea e Kōmiti Kakato. Talitali lelei e Feitu'ú na 'Eiki Palēmia mālō e me'a mai ki he Kōmiti Kakato hoko atu 'etau ngāue. 'Ikai ke u toe fakalōloa Hou'eiki, koe'uhi pē 'oku vave pē taimi pea mo e tala fatongia kuo 'omi 'e he me'a mai ai e 'Eiki Sea e Fale Alea. Ko u kole atu pē he hoko atu 'etau feme'a'aki. 'Oku 'ikai foki ke kovi ho'o me'a kapau te ke me'a lelei pē he Fale mo tauhi pē 'etau tu'utu'uni. Pea ko u fakatokanga'i 'e au he taimi ni, 'a ia ka 'i ai ha taha te u ta'ofi 'i ha 'uhinga 'i he'etau Tu'utu'uni 'oku ou faka'uhinga ia 'oku 'ikai ko ha Sea lelei e motu'a ni. Pea kapau te u tuku ke tau'atāina e tipeiti 'o mama'o mei he ngaahi me'a ko ē 'oku 'i ai e feme'a'aki, ko u tui 'e toe ki'i lōloa ange pea 'e toe lahi pea 'e 'ikai ke 'i ai hano taumu'a 'ona 'o e feme'a'aki na'a ke fai.

Tau hoko atu mu'a Hou'eiki 'i he'etau 'asenita. 4.1 'Io ko e Kōmiti Kakato fakamolemole ka ongo'i pē 'oku ki'i faingata'ia ki'i to'o atu homou ngaahi fetongi. Ko e 'uhinga ki he kote. Ko e motu'a ni pē 'e 'ikai ke to'o. 'Io me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu ki he Sea fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki e Kapineti pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Fakamālō atu pē Sea he ngaahi alea kuo fai ki he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga. Ko e kole pē ia pē 'e laumālie pē ho Fale ke fokotu'u atu ke tali 'a e Lipooti. 'Oku 'i ai pē ngaahi me'a ai 'oku hoha'a ki ai e kau Mēmipa ia 'e lava pē 'o hoko atu 'a e talanoa ia ki ai he Kōmiti Pa'anga fakamatala ha ngaahi me'a 'oku fiema'u pē ke fakamahino 'i he tafa'aki ko ia. Koe'uhi ko e ta'u fakapa'anga ko ia 'oku lolotonga lele 'e 'i ai pē mo e ngaahi fakamatala tatau pē 'i ai pea 'e tokoni pē. Ko e fokotu'u pē ia Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u pea poupuu.

Mateni Tapueluelu : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai Tongatapu 4.

Tokanga ‘oua ‘omai fakalukufua fakamatala ki he pa’anga na’e tātānaki ki he tanu valitā ngaahi hala

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu’ú na 'Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he ho’atā ni, pea fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato Sea. Ko hono ‘uhinga pē na’e me’a mai ‘a e Hou'eiki Pule'anga he ‘aho atu mo ‘aneafi ka ‘i ai hano, ha ngaahi ‘u me’a ‘oku tokanga ki ai e ongo tēpile ko eni pea fakamahino ange ke ‘ave pea ‘ave tu’o taha pē. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai e kole Sea peesi 23 ‘o e Lipooti ko eni ‘oku lahi ‘a e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai e tokanga ka ko u kole pē ‘e au e ki’i me’a ko eni Sea. ‘Oku tautonu ia ki he motu’a ni. Ko e me’a eni fekau’aki mo e pa’anga tātānaki ko ē ki he valitā 'Eiki Sea pē ‘oku tonu ‘eku manatu ki he peesi.

Na'e ‘i ai e pa’anga na’e tātānaki ‘a e ngaahi *community* ‘o ‘ave ki he Pule'anga ko e taumu’a ke fakahoko ‘aki ‘a e valitā pea ‘oku tauhi eni ‘i he ‘akauni ‘a e Falepa’anga. 'Eiki Sea ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni Sea ko e, ‘oku ‘omi fakalūkufua...

<008>

Taimi: 1425-1430

Mateni Tapueluelu: ... ‘a e pa’anga ko ia ka ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ko e hā e tokolahi ‘o e ngaahi komiuniti mo ‘enau silini takitaha. Ka ko u tokanga atu Sea ko e ko e taimi ko ē na’e ‘omai ai e mo’ua ‘o e ngaahi kautaha ki he Pule'anga ‘oku lisi fakafo’ituitui mai ia. ‘Oku ki’i kehe ‘a e *format* ko ē hono ‘omai ko ē ‘o e pa’anga fakalukufua ko eni ma’a e komiuniti ‘i he tātānaki e valitā ‘oku ‘omai fakalukufua ka na’e toki ‘osi e ‘a’ahi faka-Fale Alea e motu’a ni Sea ko e ko e taha ‘o e ngaahi kolo e motu’a ni na’e kau hono ‘ohake e pa’anga ko eni 'Eiki Sea pea na’e fakahoko mai ia kuo ‘osi fakahoko ange mei he Pule'anga ke ō ange e kolo ia ‘o fakafoki mai e pa’anga he ‘ikai ke toe fai ‘e he Pule'anga e ngāue ko eni. Pea ko u tokanga ke ‘ai ke pau Sea. Pea na’a ku ‘eke pē na’e totongi ko eni e pa’anga ki he Pule'anga pē na’e ‘i ai ha *receipt* fakahoko mai ‘e he Komiti Koló ‘io ka na’e ‘alu ange e tokotaha ia ‘alu mo e *receipt* ‘o ‘alu ai pē ia mo ia ‘o a’u ki he ‘aho ni.

Ko ‘eku tokangá pē au Sea ke pau e me’a ko eni pea ke pea na’a lava ke ‘omai e lipooti ‘oku ne lisi mai ‘a e ngaahi komiuniti na’a nau ‘oatu ‘enau pa’anga mo e lahi ‘o e pa’anga na’a nau ‘ohake ki he Pule'anga kae ‘oua mu’a ‘e ‘omai fakalukufua pē Sea ko e tokanga atu pē ki he *format* kae lava ke pau mo taau ‘a e ‘ilo ‘a e mātu’a ki he silini ko ia Sea. Ko e kongā pē ia ‘o e me’a na’e fai atu ki ai e tokanga Sea ko u tui ka toe ‘i ai ha me’a kehe pea tuku ā ke toki ‘ave ki he komiti mālō Sea.

Fakapapau’i mei he Pule’anga ‘oku malu pe pa’anga valitā hala ne tanaki ‘i Fale Pa’anga

‘Eiki Minisita Pa’anga: Tapu atu Sea kae 'uma’ā e kau Hou’eiki Fakafofonga kae tali pē ha ki’i tali atu ki he fehu’i ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4. ‘Io ‘e Sea ko e fakamatala pa’anga foki ko eni ‘o e Pule'anga ko e fakamatala pa’anga fakalukufua ia ‘i he fakatatau pē ki he tu’utu’uni ko e fakamatala ‘oku hoha’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘oku ma’u pē ia pea na’e lave’i pē he motu’a ni na’e ‘omai mo e tohi fehu’i ki ai pea ‘oku lava pē ‘o ‘oatu ‘a e fakamatala ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘oku fakahoko.

‘Oku te’eki ai ke ‘i ai ha ha tu’utu’uni ia ki he, te’eki ke ‘i ai ha fekau ia mei he Pule’anga ke fakafoki atu ‘a e sēniti ko ia ka ‘oku kei tauhi malu pē ia ‘i he Fale Pa’anga ‘i he femahino’aki ‘e, ne fakahoko ‘a e ngāue hangē ko ia ko e me’a na’e fai ki ai ‘a e ‘a e taumu’a na’e tānaki ki ai ‘a e sēniti ko ia. ‘Ikai ke lave’i ‘e he motu’a ni ia ki he fakafoki e *receipt* na’e ‘ave ka ko e pa’anga ‘oku lava pē ‘o fakapapau’i atu ‘oku mau pē e lisi ‘a e ngaahi kolo ko ia mo e pa’anga ‘o e takitaha pea ‘oku malu pē hono tauhi ‘i he Fale Pa’anga mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai faka’ilonga mai pē ho maama Fakafofonga ‘oua te ke fu’u me’a vave ki ‘olunga na’a faifai ‘oku ke tengetange. Faka’ilonga mai pē he ko u sio atu pē au.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Mālō Sea ko e ko ‘eku tu’u hake pē ‘a’aku ia koe’uhí na’a tau talanoa lahi foki ‘aneafi he lipooti ko eni. Pea na’a tau mei a’u ki he tu’unga ‘oku tau felotoi ‘i he ‘i he maama ko ē na’a tau ma’u ‘aneafi ke ki’i tukuhifo e lipooti ki he Komiti Pa’anga kae lava ‘a e kau Fakafofonga ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi fehu’i ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ko e ‘ai eni ke tau pālōti ke tukuhifo ki he komiti.

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘uhinga ‘eku ‘eku fakahoha’á Sea he ko e fokotu’u foki ia ‘e taha ke tau tali ia ‘e tautolu.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai fakamolemole. Ko e fokotu’u ko ē ‘oku ‘ai ke u ‘oatu ko ia ‘oku loto ke tali ke ‘ave ki he komiti ‘o fakatatau mo e feme’a’aki mo e fokotu’u na’e fai ‘e he Feitu’u na ‘aneafi.

Fehu’ia ha ‘uhinga ‘asi ai ‘Eua he pa’anga talāsiti e Kautaha Lulutai

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u ‘ai ai pē fō’i fehu’i ko eni pea tau toki hoko atu. Ko e fo’i fehu’i pē ia ko eni ‘oku fekau’aki ia he ‘oku hā heni ‘a e hingoa ia hoku vāhengá ‘oku ko u loto pē ke fakama’ala’ala mai pē ko e hā e me’a ‘oku ‘asi ai ‘a e ‘Eua he ko e lipooti fakalukufua eni ia ‘a e fonua? Pa’anga e fonua ‘a ia ‘oku hā he peesi 30. Pa’anga Talāsiti e Kautaha Lulutai ki Ha’apai mo ‘Eua. Ko e ‘uhinga pē ia ko e ko e talāsiti ke fakalelei’i e mala’evakapuna pē ko e pē ko ha me’a makehe pē ia ‘a Ha’apai mo ‘Eua fekau’aki mo e kautaha vakapuna? Mālō.

Tali Pule’anga ‘oku ‘i Falepa’anga pa’anga ki he ngāue ‘a e Lulutai

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea mālō ‘aupito ‘e ‘Eua 11 e fehu’i ko e fehu’i foki ko eni na’e fehu’i meia Tongatapu 5 ‘aneafi pea na’e ‘osi fai atu pē ‘a e tali ki ai. Ko e pa’anga ia ‘oku ‘i he Fale Pa’anga ki he ngāue ‘a e Lulutai koe’uhí pē ko e ‘ikai ke ‘i ai ‘a e pangikē ko ē ‘oku lolotonga fakahoko ai ‘a e ngāue ko ia. Ko e tali pē ia ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki fakatatau pea mo ‘etau tu’utu’uni ko ē ‘aneafi ko e fokotu’u ‘aneafi pea na’e fai e pou pou koe’uhí ke ‘ave ki’i fakamatala pa’anga ko eni ngata pē he ‘aho 30 ‘aho 30 ‘o Sune ...

Taimi: 1430 – 1435

Sea Kōmiti Kakato: ... ‘oku ‘i ai pe me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e kau Mēmipá ki he Fale Alea ní. Pea na’e fai e fokotu’u pea na’e fai e pou pou ki ai ke tukuhifo he ki’i Kōmiti Pa’angá ke me’a ki ai e Hou’eikí ‘o fai ‘enu me’a ko ē ‘o fekau’aki pea mo e pa’anga ko ē ‘o e fonuá. Ko ia ai te u fokotu’u atu leva ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ko iá, ‘io me’a mai ‘Eiki Palēmía.

Fokotu’u Palēmia tali Pule’anga ke tukuhifo nau Fakamatala Pa’anga ki he ta’u 2021/22 ki he Komiti Pa’anga

‘Eiki Palēmia: Mālō e laumālie ‘a e Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Ko e ki’i fie ‘ilo pe motu’á ni Sea pe ‘oku kei ‘i ai ha fehu’i ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha fehu’í, mau tali lelei mautolu ke ‘alu ki he Kōmiti Pa’angá. Kapau ‘oku ‘ikai pea fakapaasi atu ia ka tau hoko atu ki ha, he ko e līpooti ‘Atita. Pea kapau pe ‘oku kei lahi pe pea, ngaahi līpooti pehe ní pea ‘oua toe fai ai ha feme’a’aki kae ‘ave ā hangē ko ho faka’amú Sea, mālō.

Pāloti’i ‘o tali ‘ave ki he Komiti Pa’anga Fakamatala Pa’anga Pule’anga ngata ki he ‘aho 30 Sune 2022

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Palēmia ko ‘eku fakahoko atu pe ki he Feitu’u na ke ke mea’i ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i mata’ifika ai ‘oku fiema’u ke mea’i ‘e he kau Mēmipá pea ‘omai e ‘Atitá ki ai ke ne fakahā mai ‘o fekau’aki mo e faikehekehe mo e ‘uhinga ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e silini ko iá. Pea ‘oku ‘i ai pe mo e me’a ‘oku tokanga ki ai kau Mēmipá. Fokotu’u pea pou pou, ko ia ‘oku loto ke tali ke ‘ave ki he Kōmiti Pa’angá fakahā loto ki ai he hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, loto ki ai e toko 22.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai, fakahā he hiki ho nima

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Hou’eiki ‘ikai ke u toe lave ki ai kuo fai e pāloti pea ‘oku tali ke ‘ave ki he Kōmiti. Tau hoko atu, ko ‘etau ‘asemitá

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Palēmia, ke me’a hifo ki he ‘etau ‘asemitá fakamolemole

‘Eiki Palēmia: Ko ia, kātaki ko u pehē ‘e au ko e me’a ‘a e ‘Ofisi Palēmía, ko ia

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io

Fakamatala Fakata'u 'Ofisi Palēmia

Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. Ko e tomu'a faka'eke atu pe Sea 'o kapau 'oku 'i ai ha taha 'e loto ia ke fakafoki e līpooti ko e taimi eni ke 'omai ai. 'O kapau leva 'e 'ikai pea tau toki fai leva ha feme'a'aki ki ai kae 'oua te tau feme'a'aki pea 'osi ko ia pea fakafoki e līpooti hangē ko e me'a na'e hoko ki he līpooti 'a e *MOI* mo e ngaahi līpooti kehe. 'A ia ko e tuku atu pe ki he kau Fakafongá 'o kapau 'oku 'i ai ha taha ia 'okú ne pehē 'oku 'i ai e ngaahi lea fakapāpāangi mo ha me'a ke fakafoki ai e līpooti ni, taimi lelei eni Sea ko e anga pe fokotu'u atu Sea, ke 'aonga pe tau taimi mo ho taimi Sea. Pea kapau 'oku fai ha feme'a'aki ai pea tau feme'a'aki ke a'u ki ha tu'unga 'e lava 'o fai ai ha pāloti. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha loto ia ke fokotu'u mai ke fakafoki, 'oku ou tui ko e taimi lelei eni Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia, ko e kau foki ia he me'a na'a mau, mo'oni 'aupito e me'a 'okú ke me'a ki ai. Pea na'e fokotu'u ia 'o kamata me'i he Feitu'u na, 'i he līpooti 'a e Feitu'u na 'a e 'ikai ke liliu fakatonga 'a e ngaahi kongā lahi. Pea na'a mau fononga mai 'a e Falé he 'aho 'aneafi na'a mau fou he founa tatau pē.

Pea ko e tala fatongia pe ia na'e me'a mai 'e he 'Eiki Sea Fale Alea ki he motu'a ni, fiema'u 'aupito ke tau nofo pe he Tohi Tu'utu'uní. Pea ko e kongā ia 'a e ako na'e fai 'i he 'apí ni 'i he uike 'e 1 'apē ngaahi 'aho kuo maluu atú. Pea ko e me'a ia 'oku fai e 'unu'unu ki ai ke toe ofi ange 'a 'etau ngāué 'o fakatatau mo e me'a ko ē 'okú ke me'a ki ai.

'E toe tokoni foki 'a e me'a ko ení 'o kapau 'e fakatokanga'i 'e he Kalaké mo e kau ngāué. Taimi ko ē 'oku 'omai ai e līpooti ko ení pea mou hanga mu'a 'o toe vakai'i he 'oku 'i ai e, pea toki 'omai ki he Falé ni 'aki pe 'uhinga 'a e motu'a ni 'e ki'i nounou ange ai 'etau ngāué. Kae 'oua 'e toki 'omai ia ka u ki'i kumi ha ki'i taimi ke u ki'i fakamatala koe'uhí kae toki me'a e kau Fakafongá 'o toe vakai. Mahalo ko e me'a pe ia 'oku fai lahi taha e tokanga ki ai ke liliu fakatonga 'a 'etau līpooti, 'aki pe 'uhinga ko e kakai 'o e fonuá. 'Oku lahi e kakai e fonuá 'oku nau fiema'u ke nau mea'i 'a e ngaahi ngāue 'oku fai 'i he fakata'u 'a e kau Minisitā. Pea 'oku mahu'inga 'aupito e lea fakatonga, kau Fakafongā ...

<010>

Taimi: 1435-1440

Sea Komiti Kakato: ... moutolu ko ē 'oku mou tokanga lahi taha ki he lea faka-Tongá mo e lea fakapāpāangi, 'oku 'i ai ha ki'i kongā 'oku lea fakapāpāangi? Me'a mai.

Ngaahi peesi hā ai e ngaahi lea fakapilitānia he Lipooti 'Ofisi Palēmia

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakatō Sea. 'E ko e me'apango ia Sea ko e hangē 'oku fakatamaiki e ngāué ka ko e feinga ia ko ē ke pukepuke 'etau tu'utu'uní ko e lea faka'ofisiale 'i ho Falé ko e lea faka-Tongá.

Ko ia Sea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi peesi 'oku mau tokanga'i 'oku 'i ai e ngaahi lea faka-Pilitānia ai, peesi 64, peesi 66, peesi 67, 68 ...

Eiki Palēmia: Kātaki pē Sea, kapau pē ki'i 'ai mai 64 pe ko e hā e ngaahi fo'i leá he ko e 'uhingá ka tau 'alu tahataha pē. Ko e hā 'a e fo'i leá kātaki pē Fakafongā ke fakahoko mai.

Mateni Tapueluelu: ‘Io Sea ko e peesi 64 ko e kolomu ko iá ko e *Pacific Humanitarian Pathway for Covid-19*.

‘Eiki Palēmia: Ko ena ko e ha’i atu pē ka ko e faka-Tongá ena ‘oku tuku atu.

Mateni Tapueluelu: ‘Io Sea ka ...

‘Eiki Palēmia: Ka ko u pehē ‘oku ... faka-Tonga.

Mateni Tapueluelu: Tuku atu pē au ‘e Hou’eiki ‘o fakatatau pē ki he fakatokanga ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Seá.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku mahu’inga ‘aupito pe ia Sea hangē ko e me’a ‘a e Fakafofongá. Hangē ko e ‘asi hena e *Custom* mo e ‘Imukuleisoni pea ha’i mai pē *Custom and Immigration*, ko e ‘uhingá pē ke mahino ko e ‘uhinga e fo’i faka-Tonga ko ē ki he lea ko ē. Ko e faka’atā fakatipilōmetika ‘oku ha’i mai ‘i mui *diplomatic clearance*. ‘Oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ta’e’omai ha faka-Tonga, ka ko e ‘ai pē ha’i atu pē fakapālangi ke fakamahino’i na’a ‘ikai ke mahino’i ha taha ia e lea faka-Tongá. Ko e me’a pē na’a ku tokanga ki ai Sea ke tau ‘alu’alu atu pē he fanga fo’i lea na’a fiemālie pē Hou’eiki ki he founa na’e ...

Fakama’ala’ala e Seá ki he mahu’inga pe ki he ngaahi lipooti ke ‘i ai hono faka-tonga

Lord Fakafanua: Kole tokoni pē ki he ‘Eiki Palēmiá kapau ‘oku ne tali ‘a e tokoni. Ko e fakama’ala’ala pē me’a ‘oku tokanga ki ai e Fakafofonga Tongatapu 4. Ko e konivēsio ko eni hono fakahū mai ko ē ‘ū lipooti ‘oku fa’a faka’atā pē ‘a e lea fakapapālangi ‘o kapau ‘oku ha’i ‘i he *brackets*. Pea ‘o kapau ‘oku fakamatala ‘ene faka-Tonga pea muimui mai ki ai e fakapalangí ‘oku fa’a tali pē he Fale ni. ‘A ia ‘oku ou tui ko e, ko e *Pacific Humanitarian Pathway for Covid-19* ‘a ia ‘oku fakamatala pe ia hono faka-Tongá ko e Halafononga ‘a e Pasifiki ki hono Tokangaekina ‘a e Ngaahi Fiema’u Tokoni Makehe Koviti-19.

‘A ia ka ko e mahu’inga ko ē lipooti ke lava ‘e he tangata Tonga ‘oku lea faka-Tongá ‘o mahino’i ‘a e lipooti ‘i he’ene faka-Tongá. Ko e hā pē fakapālangi ko ‘ene fakapapau’i pē ‘ana ia ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u fakamāmani lahi ki he *PHP* pe ko e *Humanitarian Pathway*. Ka ko e me’a mahu’inga ke hā he lipooti ‘ene faka-Tongá ‘a ia ‘oku ‘osi ‘asi pē ‘i he Halafononga ‘a e Pasifiki. Pea ko e, ‘a ia ‘oku hā pē ‘i lalo hangē ko e ‘uluaki fakataha fakataki ‘a e kakai fefiné ‘o e Pasifiki *in bracket* leva ‘i lalo e fakapalangí *Pacific Leader’s Meeting* ke fakamahino’i pē ‘oku ‘i ai ‘ene hingoa fakapālangi. Ko e fakama’ala’ala pe ia ki he me’a ‘oku tokanga ki ai e Hou’eiki Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakafofonga Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Sea ko u fakamālō ki he ...

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ko e ki’i tokoni atu pē Sea. Kapau ‘e me’a hifo pē tapu mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakató. Kapau ‘e me’a hifo pē Hou’eiki Mēmipa ‘i he Komiti Kakató Sea ki he peesi tolú, ‘oku ‘i ai e ngaahi lea fakanounou ai, ‘oku fakamatala’i faka-Tonga ‘a e ‘uhinga ‘o e ngaahi lea fakanounou ko iá Sea ke tokoni pē Sea ke nga’unu pē ‘etau ngāué. Mālō Sea. ‘I ai pē foki e ngaahi me’a na’e fa’a ‘ohake he Fale ni e *KPI* mo e ngaahi me’a ko ení, ka ‘oku hanga ‘e he ngaahi fakanounou ko ení ‘o

fakalea'i mai ko e 'uhingá pē Sea na'a fai e feme'a'akí ka 'oku fakatokanga atu pē ki he Hou'eiki Mēmipá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki. Mālō. 'Oleva pē Fika 7 ke lava mai 'a Fika 4, 'osi pē pea u tuku atu ki he Feitu'u na. Me'a mai Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko e fakamālō'ia ki he me'a 'a e 'Eiki Sea hono fakama'ala'ala mai kapau 'oku 'atā ke 'i ai ha ngaahi lea faka-Pilitānia kae fakamatala'i faka-Tonga pē kae *bracket* pē he tafa'akí Sea. Ka ko u fie taki pē tokangá ke hoko atu mu'a Sea. Peesi 73 ko e 'uhingá kae hoko atu pē fakamalanga kapau 'oku tō loto pe ia 'i he me'a 'oku 'atā Sea. Ko e ngaahi kolomu ko ena 'oku fakamatala'i 'i he peesi 73. Ngaahi ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Mateni Tapueluelu: ... me'a ne hoko kae toki hoko atu ai 'a e ngaahi fakamatala, 'oku 'atā pē mo ia Sea. *Fifth France Oceania Summit Senior Officials Committee Meeting virtual appointment of UN Resident Coordinator with PM* 'atā pē 'ū me'a ko ia Sea, ko e fehu'i atu pē he 'oku faka-Pilitania kātoa 'a e 'ū me'a ko ia.

'Eiki Palēmia: Fie tokoni atu pē Sea ki he me'a 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga. 'A ia ko e kolomu fika 2 'oku 'asi ai hangē ko ia ko e fakataha 'a e, tau pehē pē tau to'o ha fo'i taha hena fakataha 'a e kau 'Ofisa Mā'olunga, *PITF*, 'a ia ko e fakataha 'a e 'Eiki Palēmia mo e 'ulu 'o e ngaahi polokalama 'a e ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'i he Pasifiki.

Kapau 'oku 'ikai ke fe'unga he ko ena 'oku ha'i pē ko e *UN Regional*, Fakatahataha 'o e Pasifiki, 'a ia, kapau 'oku fu'u palopalema ia ki he kau Fakafofonga hono faka-Tonga'i atu pea toe 'oatu mo e fakapālangi, ha kapau 'e fakahoko mai, ka ko e feinga pē eni ke tau muimui mo tokoni ki he 'etau ngāue 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi faka-Tonga ko eni. Kapau pē 'oku 'ikai pē ke fai ha fiemālie ki ai, 'e lava pē 'o toe fai ha sio ki ai.

Mateni Tapueluelu: Sea, 'oku, ko e mātu'a ni ia Sea ko e fehu'ia pē 'oku tō loto 'i he 'etau tu'utu'uni. Kapau 'oku kau, kapau 'oku pehē 'oku tō loto ena ka u hoko atu au Sea he 'oku lahi pē ia. Peesi 80 Sea, 'o hokohoko atu ai pē, 80, 81, 82 kae kamata atu mu'a 'a e 80 'i lalo. Ko e faka-Tonga, *100 percent timely accuracy, consistency, 100 percent positive coordination*, hoko atu 'i he peesi 82 Sea, me'a tatau pē *100 percent effective liaison coordination, 100 percent timeliness accuracy consistency*.

Fakatokanga'i 'oku kehekehe e naunau mo e lipooti 'oku ma'u he Hou'eiki Mēmipa

Tevita Puloka: 'E Sea ko 'eku fie tokoni atu pē fakamolemole pē, hangē kiate au 'oku kehe 'a e lipooti ko ē mei he me'a ko eni 'oku mau ma'u.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga, Fakafofonga hangē kiate au ko e, ke ki'i foki ange mu'a ke fakaikiiki kae 'oleva ko hai 'oku ...

'Eiki Palēmia: 'Oku kehe ia 'oku mo'oni 'a e me'a 'a Tongatapu 1.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, ‘oku hangē kiate au ‘oku kehe ‘a e me’a ia ‘oku ke me’a mai ai Fakafongā. Ko e 2021 fakamolemole, ‘oku mau kumi mautolu ‘i he 80 ko e 80 ‘oku ‘ikai ha me’a ia ‘oku faka-Tonga pē ia.

Mateni Tapueluelu: ‘E Sea fakamolemole na’e fakafoki foki ‘a e līpooti ‘o fakatonutonu, ka ko e līpooti motu’a eni ia ‘oku ou hoko atu ai, ka ko e peesi 82 ‘oku hā ai Sea. Kamata ‘i he 81 mo e 82 me’a tatau pē ia Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku hala ia ‘e Fakafongā kātaki, ‘oku ‘osi faka-Tonga ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Osi faka-Tonga kātoa 81, 82 mau ma’u kotoa ‘emautolu.

Mateni Tapueluelu: Ko e ni’ihi ia ‘ia mautolu Sea na’e mahalo na’e ‘ikai ke mau ma’u ‘emautolu ia he ...

Sea Komiti Kakato: Ko e līpooti ē, mou me’a mai ki ai.

‘Eiki Palēmia: Līpooti ko ena ‘oku *show* mai ‘oku hala mo ia, he kau kalake.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko mautolu ko eni ko ē ‘oku tēpile ko eni ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai, fakamolemole ko e līpooti ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i faka’ilonga tiki ko e līpooti ia ko eni.

Lord Fakafanua: Sea ko e līpooti ko ē ‘oku hala ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e kolosi ai, līpooti ko ē ‘oku tonu ‘oku ‘i ai ‘a e tiki ai.

Sea Komiti Kakato: ‘A eni ko ē ‘oku ‘i hoku nima.

Vaea Taione: Ko e me’a e na’e tufa mai kia mautolu.

Mateni Tapueluelu: Ko mautolu ko eni Sea ‘oku mau tatau kātoa pē.

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakamolemole e, mou ...

Mateni Tapueluelu: Ko e hā ‘oku pehē ai Sea.

Sea Komiti Kakato: Mou kātaki mou ki’i me’a hifo ki lalo, me’a ki lalo. Tau ki’i mālōlō kae fakalelei’i mu’a ‘a ‘etau līpooti ē. Tau ki’i mālōlō pē he miniti pē ‘e 5, ‘ikai ke toe ‘ova ai.

(Na’e mālōlō heni e Fale kae fakalelei’i palopalema hoko he kehekehe Lipooti Fakata’u ‘Ofisi Palēmia ‘i he naunau Hou’eiki Mēmipa.) Mālōlō eni ‘a e Fale he taimi 14:45 PM

<005>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai e Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie Hou’eiki ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti, mālō e laumālie ‘a e kau Fakafongā e Kakai ‘a e Hou’eiki Fakafongā e Kakai kae ‘uma’ā e kau ngauē. Kole fakamolemole pē ki he kakai ‘o e fonua koe’uhí ko moutolu na’e

me'a mai he ope na'a mau toloi koe'uhí ko e fakakakato e naunaú fakatatau mo e Tu'utu'uni 'a e Fale koe'uhí ko e ngaahi naunau 'oku 'ikai ke toe faka'aonga'i 'a e lea fakapālangi ko e lea fakatonga ko 'etau Tu'utu'uni ia pea ko e Konisitūtone pē ia..

<007>

Taimi: 1535-1540

Sea Komiti Kakato: ...Ka ko u fakamālō atu Hou'eiki ho'omou kei me'a heni koe'uhí ke fakahoko hotau fatongia ki he kakai 'o e fonua. 'Ikai ke u toe fakalōloa ko u tui Hou'eiki tau hoko atu hangē pē ko e me'a 'oku mou mea'i tau lelelele atu pē eni 'a e Fale mahalo ka u sio pē kapau pē te mou ongosia hangē ko hono fakatokanga'i mai he Fika 7 'aneafi pea tau ki'i mālōlō pea tau hū mai pē ko ia 'o faka'osi ki he 7:00 pea tau tutuku ai pē kae hoko atu. 'A ia 'oku mahino 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai he Mēmipa hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia fakamolemole me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti Kakato. Ko e lipooti fakata'u totonú eni kuo tufa mai 'Eiki Sea pea mou kātaki pē ko e ngafa pē ia 'a e mātu'a ni ke vakavakai'i 'o fakatatau ki he 'etau Tu'utu'uni pea kapau ko e lipooti fakata'u totonú eni Sea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a 'oku mau loto ke taki pē mu'a ki ai 'a e tokanga ho Komiti Kakato.

Ngaahi peesi kei 'asi mai ai ngaahi lea fakapilitānia 'ikai hano fakamatala fakatonga

'Oku 'i ai pē 'a e ngaahi peesi heni 'oku mau tokanga'i 'oku kei 'asi 'a e ngaahi lea fakapilitānia ko u loto pē ke taki e tokanga kamata 'i he peesi 114 'i lalo 'aupito. 'A ia ko e "95 percent accuracy timeliness of coordination" kau ki ai pea mo e peesi 129 mo e 130, 129 mo e 130 'Eiki Sea. 129 ko ia kau ai pē pea mo e laine hoko atu ai pē 'i lalo "registration facilitate election" ko ia 'oku kau pē ki ai pea mo e peesi 130 ko ia hoko atu ki ai 'a e peesi 167 palakalafi hono 3.

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha Fakafofonga?

Mateni Tapueluelu: 167 'Eiki Sea palakalafi ko ena 'aitemi ko ena 4 ko ena 'i lalo 'aitemi fakamuimui "collaborative services, office automation" pea hoko atu ai Sea. 'Eiki Sea ko e ngaahi peesi ia 'oku mau tokanga'i kehe ia mei he peesi 1 pē Sea mahalo 'oku 'i ai 'a e ngaahi lea 'oku mau tui 'e lava 'o fakatonga'i Prime Ministers, Kingdom of Tonga 'i lalo peesi 1 pē ia pea mo e fakapeesi pē 'oku fakapilitānia kātōa page mei mu'a pē kimui. 'Oku 'i ai foki mo 'emau tokanga Sea ki he format 'alu ki 'olunga 'aupito foki ki he kamata'anga.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia ko e fanga ki'i me'a ia ko eni hangē 'oku hanga mahalo ho kau ngāue 'o 'ai ko e fakamatalili'i 'a e kau Mēmipa he ko u sio au ia 'oku 'ikai fo'i me'a eni ia 'oku totonu ke hoko, ko e'osi pē 'ene fokotu'u e tēpile, foomu paasipooti pea ne 'ai leva 'i lalo facilitate assist with workshops surveys hangē pē eni ia ha'ane pehē he 'ikai ke mea'i he'ekau ...pea mo e taha mahalo na'a ne pehē 'e lava 'o paasi e me'a ko eni kae taumaiā ke 'ilo 'e he kau ngāue ko e Tu'utu'uni e Fale. Hou'eiki ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē tānaki atu pē 'oku 'i ai 'a e fehu'i pē ko e title hono fakafika ko eni 'o e ngaahi tēpile, 'oku fakafika mo title 'o e ngaahi tēpile Sea tēpile ko ē 'oku ngāue'aki he lipooti. 'Oku ngata pē hono fakafika 'o e tēpile ..

Taimi: 1540-1545

Mateni Tapueluelu : ... *title* 'i he peesi 21. Pea ko 'ene hoko atu 'ana ai 'oku 'ikai ke 'i ai hano *title* ia 'o'ona pē ko hano fika ke lava ha vakai ki ai 'o 'ilo'i ke fakafaikehekehe'i kinautolu ngata pē 'i he peesi 21. Ko 'etau pehē pē 'Eiki Sea ko e fakatātā peesi 62 ko e ngaahi tēpile ko ia hoko atu ai 'oku 'ikai hano *title* hangē ko e angamahení pea mo fakafika foki ke fakafaikehekehe'i kinautolu.

Ko e tuku atu pē Sea ke tānaki fakalūkufua atu ia e ngaahi me'a 'oku fai ki ai e tokanga pea ko u kole fakamolemole atu ki he 'Eiki Palēmia na'a pehē kuo fakatamaiki ka ko e 'uhinga ia e mātu'a ko eni Sea ke fakahoko homau fatongia ko e taulama mo e fakapalanisi 'o fakatatau pē ki he 'etau tu'utu'uni 'Eiki Sea pea 'oku tuku atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 4. Ko e founa eni ia na'e fai'aki kimu'a he taimi na'a mau hū mai kimautolu ki Fale ni. Ka na'e pau ke hanga 'e he kau Kalake mo e kau ngāue 'a e Fale 'o sivi e me'a ko eni pea toki 'omai ki he Fale ni. Pea 'oku 'ikai ke u lave'i ko e taimi fē ia na'e fulihi pē ia 'o 'omi pē 'a e me'a ni 'o 'omi ki he Fale ni 'a eni 'oku toe fai hono fakatonutonu. 'E Hou'eiki 'e 'ikai ke u toe lava au hoko atu koe'uhi ko e tu'utu'uni ē kuo tau 'osi 'i ai.

Tali Palēmia ke fakafoki 'o toe fakalelei Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmia

'Eiki Palēmia : Sea tuku pē ke u ki'i tokoni atu Sea. Fakamālō atu ki he kumi 'o e ngaahi fo'i lea fakapapālangi ko eni na'e 'omai 'e he Fakafofonga. Ko u kole fakamolemole atu Sea na'a pehē ko 'emau talangata'a mole ke mama'o ko e peesi ena 'e 100 tupu ko ena fai pē lelei taha pea kapau ko ena na'e ngalo e fakapapālangi ke faka-Tonga'i 'a e ngaahi fo'i lea ko ena 'oku 'omai. Hangē pē ko e me'a ko ena he peesi 130 ko e siteisitika ko e *HIES* ko e *census* ko e 'u me'a ko ia ko e 'u siteisitika. Ko e 'u fika ka 'o kapau 'oku pehē ia ke toe feinga'i pē ke toe faka-Tonga ni pē ko e senisasi pē ko e hā e me'a pehē 'e lava pē ia Sea ke toe 'omai. Ka ko e 'uhinga ia ko ē tu'u he to'ohema ko e siteisitika pea ko e fa'ahinga siteisitika eni 'oku kau ai e savea kau ai e *census* ka 'oku 'ikai ko ha tuli tonuhia eni Sea. Ka 'oku tuku pē ke fai ha sio ki ai, kapau ko e 'uhinga ia tau nofo tāfataha pē ki he fo'i lea fakapapālangi kotoa pē 'oku 'i ai hono faka'uhinga pē ko hano lea faka-Tonga pea tuku ā ke holomui mai e lipooti ia ko ena kae mahu'inga ke mau ō 'o kumi ha fo'i lea faka-Tonga 'i he 'uhinga mo e ngaahi ngāue na'e mei 'aonga ke fai ai ha feme'a'aki ai ho'o Kōmiti Sea. Ko e tuku atu pē ke tuku mai ā ia ke mau toe lele atu 'o toe fakalelei'i mai Sea. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia. 'Io me'a mai Fika 2 'o Tongatapu pea toki hoko mai 'a Ha'apai 12 pea 'Eua 11.

Ngaahi fakatonutonu ke tonu kakano Lipooti makehe ange mei he lea fakapālangi

'Uhila moe Langi Fasi : Mālō Sea tapu mo e Feitu'ú na pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e ki'i me'a kehe eni ia Sea 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu lea faka-Pilitania. Ko u tui mahalo ko e ngaahi hala pē eni ia 'oku tonu ke fakatonutonu. Peesi 62 fakamolemole 'i he tēpile ko ia laine taupotu taha ki lalo, 'oku 'asi ia ai 'a e fakataha kau Minisitā ngaahi

fonua 'Esia mo Kalipiane. Pea 'i he kolomu hoko atu 'asi ai na'e fai e fakataha 'i Sepitema 30, 2021 pea na'e Fakafofonga 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko *Hon* Tatafu Moeaki. Sea ko u tui mahalo ko e Minisitā Pa'anga he taimi ko eni ko Tevita Lavemaau 'i Sepitema 2021 eni. Pea mo e peesi 157 tēpile ko ia 'i he laine taupotu taha ki lalo, ke fokotu'u ha faipa ko e huitu'a ke fakahoko ki ai 'a e ngaahi Potungāue 'e 38.

Fo'i kolomu hono 3 'oku 'asi ai kuo malava eni 'a hono fakahoko 'e he Va'a Ma'u'anga Fakamatala 'a e ngaahi Potungāue 'e 33 ki he *network* pea mo e ngaahi fakafe'atungia 'o fekau'aki eni pea mo hono tali ke fakahoko ka 'oku nau ngāue atu ke tāpuni eni he 'aho 30 'o Sepitema 2020. Ko e lipooti eni 'o e 2021/2022 'oku 'ikai ke loko 'uhinga 'a e tu'u taimi kaha'u 'a e me'a ko eni Sepitema 2020. Pea 'i he peesi 108, 158 ai pē hoko ma'i konga ki 'olunga kolomu hono 3 palakalafi 2 'oku 'asi ai. Ke 'i ai ha fakahoko...

<008>

Taimi: 1545-1550

'Uhila moe Langi Fasi: ... ko u tui ko e fo'i lea 'oku tonu ke 'i ai ko e talifaki. Ka 'oku hala e fo'i lea ko ena ke fakatonutonu 'a ia ko e ngaahi me'a pē ni'ihī 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu 'a e lea fakapilitānia ko e fakatonutonu ke tonu 'a e kakano 'o e lipooti ko eni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E 'e Hou'eiki ko u tui au ko e faka-Tonga 'e malava pē ia 'o fai 'a e feme'a'aki ai pea 'eke pē ki he 'Eiki Palēmia pē 'oku laumālie lelei ki he liliu ko e fo'i me'a eni ia ki he me'a fakapālangi eni 'a ia foki kuo 'osi fokotu'u nau toki foki mai au kuo 'osi fokotu'u 'e he Fale ni pea ko e me'a totonu ia 'o fekau'aki ko ē pea mo e 'ū lea fakapapālangi. Ko e 'ū me'a ko eni 'o e faka'uhinga ki he, te tau lava pē tautolu 'o fakatonutonu 'i heni 'i he lea faka-Tonga ki he 'Eiki Palēmia. Mou me'a mai angé ki he fatongia 'o e motu'a ni koe'uhī ka fai ha'atau ngāue he 'oku mahino kiate au kuo tau 'osi fokotu'u 'e tautolu he 'ikai ke u toe lava au 'o toe 'unu mei ai kuo pau ke fai ia. Ka ko e lipooti ko eni he 'ikai ke toe fou mai ia 'i he ta'u fo'ou 'i he fofonga ko 'eni. 'Oku 'i ai e komiti 'oku tau 'osi fokotu'u te nau sivilivi'i mo vakai'i pea toki 'omi ki he Fale ni ka a'u ki he taimi ni te tau toe toloi he na'e kole pē he Tokoni Palēmia 'aneafi ke fēfē mu'a ke tau hoko atu he founa fofonga pē ko ia koe'uhī he 'ikai ke toe fou mai 'a e lipooti ko eni he founa ko eni. 'Aki pē e ngaahi fokotu'u na'e 'ohake he Fakafofonga Fika 7 kau pē pea mo e 'Eiki Nōpele Fika 2 kau ki ai pea mo Fakafofonga 11 ke 'omi pea 'omai mo hano fakamatala pa'anga 'a e me'a na'e ngāue'aki mo e pa'anga na'e vahe'i ke ngāue'aki pea ko e hā 'a e ola na'e ma'u ai.

'Eiki Palēmia: Sea ko e hangē ko e lau 'e mai pē lipooti fakatatau pē ki he Konisitūtone mo e lao pē te tau kehekehe ai pē 'ikai kae fai pē ki he fakatatau ki he Konisitūtone he 'oku 'asi mai pē ai 'a e me'a ke lipooti mai Sea. 'A ia ko e ko e anga pē ia 'a e fakahoko atu fekau'aki mo ia. Ka ko e poini ko ē he taimi ni Sea kuo 'osi fakaholomui e lipooti ia tau hoko atu ā ki ha me'a he ko e 'uhinga he ko ho tu'utu'uni ke 'oua 'e 'i ai ha lea fakapapālangi pea na'e 'osi 'omai he kau Fakafofonga 'a e ngaahi kupu 'oku 'i ai e lea fakapapālangi pea 'oku loto lelei pē 'a e motu'a ni ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: To'o ā ia ka tau hoko atu ki ha me'a 'e taha mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō tau hoko atu mālō 'Eiki Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko 'eku fakatonutonu pē 'e taha ko e komiti ko ē na'e tali 'aneafi ke nau ngāue ke fatu ha founga te tau hoko atu 'aki 'oku 'ikai ko ha komiti ia ke nau sivisivi'i 'a e lipooti 'oku hala ia.

Sea Komiti Kakato: Sai pē.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e komiti ko ē na'e tali 'aneafi ke nau fatu ha ngāue ki he hanga atu ko ē ki he lipooti he kaha'u he 'oku pau ke 'i ai kapau 'oku me'a 'oku fiema'u ke fakatonutonu e lao mo e 'ū me'a ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fatongia ia 'o e komiti Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tokoni Palēmia. Mālō. Tau hoko ē.

Fakamatala Fakata'u Potungāue Tāmate Afi

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ma'u faingamālie ko e Potungāue Tāmate Afi eni pea 'oku tokanga'i he motu'a ni ko e kole tatau pē Sea ke tuku atu ki he kau Mēmipa pea kapau 'oku 'i ai ha lea fakapapālangi pē ko ha me'a 'oku ta'etaau 'i he lipooti ni pea fokotu'u mai ko e 'uhinga pē ki mu'a toki fai ha feme'a'aki ai pea kapau leva 'oku pehē 'oku ngali ta'etaau loto lelei pē motu'a ni ia ke toe *withdraw* pē to'o mai 'a e lipooti ko eni. 'A ia ko e tuku atu pē 'e Sea faingamālie ki he kau Mēmipa na 'oku ai ha me'a 'oku nau tokanga ki ai mālō.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, 'ai mu'a ke u ki'i fakahoha'a atu. Kapau 'e laumālie lelei e Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Lord Nuku: Sea, ko e fakahoha'a atu ko ē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko 'etau me'a ko ē 'oku fai he 'aho ni ko e fakatonutonu hisitōlia. 20/21, 21/22. Ngāue ko eni 'oku 'osi tau mavahe tautolu mei ai. 'Eiki Sea ko e me'a ko ē 'oku mahu'inga ko ē ki he motu'a ni 'i he lipooti ko eni 'i he peesi hono ono. Ko e lipooti pē ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e Pule'anga he 'aho ni. 'I he lipooti ko eni. Ko e lipooti ko e me'a ia na'e tonu ko ē 'a ē ko ē ki he fakakaukau 'a e motu'a ni ke tau tokanga ki he ngaahi me'a ko ē tu'unga 'oku 'i ai e fonua he 'aho ni. Ko e lipooti ko eni 'oku 'osi ia. 'Ikai ke toe, ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a atu 'Eiki Sea ko e me'a ko eni ko ē ki he Tāmate Afi ko e me'a tatau pē. 'Oku malava pē ke tau hanga 'o faka'uhinga'i e tohi ko ē ko ē 'oku tohi mai hē 'o fai ai 'etau feme'a'aki he Fale ni. Ka 'oku hanga ko e me'a ko eni ko e me'a ko e tu'utu'uni motu'a pē pea ko e me'a ia 'oku fai atu ko ē ki ai 'a e 'uhinga 'oku tau hanga 'e tautolu 'o faka'uhinga'i 'a e ngaahi me'a kuo 'osi paasi ia he Fale ni na'e paasi hono pa'anga mo hono ngaahi me'a ke fai 'aki e ngāue. Ko hono lipooti mai eni. Pea ko e ...

<009>

Taimi: 1550 - 1555

Lord Nuku: ... me'a ko ē 'oku tokanga atu ko ē ki ai tau ki'i 'amanaki ā, sio ā kimu'a, hanga kimu'a. Koe'uhī he 'oku tu'u e fonuā ia he'etau fa'ahinga ngāue ko eni fa'i Sea. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou fakahoha'a atu ai au ia ko e 21/22, tonu ke tau tokanga ki he 22/23 ke ngāue hotau vakā Sea. Ko 'eku fakahoha'a atu pe au ia, ko u tui au 'oku tonu ke tau hanga 'e tautolu 'o paasi e me'a ko eni, mo hono ngaahi fakatonutonu. Ko 'eku fakahoha'a atu ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mou tui kote fakamolemole, mou tui kote kātaki, tau Liliu ‘o Fale Alea.

(Ne liliu ‘a e Komiti Kakato ‘o Fale Alea)

Lipooti ki he ngāue kuo lava he Komiti Kakato

Lord Tu’ilakepa: Tapu mo e ‘Eiki Seá, fakatapu atu ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Kapinetí, fakatapu ki he Hou’eiki e fonuá. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí. ‘Eiki Sea, fakatatau mo ‘etau tu’utu’uni ‘Eiki Sea kuo mahino ki he motu’á ni ‘e ‘ikai ke nga’unu e ngāue ia e Kōmiti Kakató, ‘aki pe e ‘uhinga ‘Eiki Sea, kuo lahi e ngaahi lipootí ia ‘oku ‘i he lea fakapālangí ‘Eiki Sea.

Pea ko u tu’u hake pe ‘Eiki Sea ke fakahoko atu ki he Feitu’u na kuo ‘osi ‘i ai e Kōmiti kuo ‘osi talí ‘o hangē ko ia ko e lave ‘a e motu’á ni. Pea mo e faka’uhinga na’e ‘omai ‘e he Tokoni Palēmiá ‘Eiki Sea. ‘Io ka ki he ta’u fo’ou ia ‘Eiki Sea, ka koe’uhí ko ‘ene fakapōpō’uli ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e lipootí, ‘oku mahino pe lipootí ia ‘Eiki Sea. Ko e tu’utu’uni, kuo pau pe ke nofo ‘a e ‘Eiki Seá ki he tu’utu’uni ‘oku ‘omi ‘e he tu’utu’uni ke fai ki ai ‘etau ngāué.

Sea ‘oku ‘i ai ‘etau tu’utu’uni ‘oku ‘i he Feitu’u na pe ‘e lava ‘o tu’u fakatafa’aki. Kotoa, kotoa ‘a e ngaahi me’a na’a tau feme’a’aki ki ai kae tuku ā ke tau hoko atu ā mu’a ‘i he ‘ū lipootí. Ko e ta’u fo’ou ko u tui he ‘ikai ke toe fou mai ‘a e Hou’eiki Pule’angá tapu pe mo nautolu ‘i he founa ko ení ‘Eiki Sea. Ka koe’uhí kuo fakatokanga’i ‘e he kau Mēmipa ‘o e fonuá fakalukufua ‘oku totonu ke ‘unu ‘a e Fale Aleá ki he tu’unga totonu ‘oku tau ‘i ai ‘Eiki Sea.

Sea ko u fokotu’u atu, fai mu’a ha’o tu’utu’uni ka tau hoko atu ā mu’a ‘etau ngāué ka ‘ikai ‘e fefokifoki’aki pē ‘a e ‘ū *Annual Report* ia. Pea ‘e ‘ikai ke mahino ko e hā ko ā ‘etau ngāue ‘oku fai. Ka ‘oku fanongo mai e kakai e fonuá ‘Eiki Sea, fokotu’u atu ki he Feitu’u na.

‘Eiki Sea: Mālō te u kole atu pe ki he Sea Kōmiti Kakató ke ke kātaki lipooti mai e ngāue ko ení ‘i he Kōmiti Kakató. ‘A ia ko e Fakamatala Pa’anga e Pule’angá ki he ta’u fakapa’angá. Na’e tuku hifo ia ki he Kōmiti Pa’angá

Lord Tu’ilakepa: Ko ia ‘Eiki Sea, ‘a ia ko e Fakamatala ki he Kōmiti Pa’angá ‘e tuku hifo ia ki he Kōmiti ‘Eiki Sea. Ko e Kōmiti Filí pe ‘Eiki Sea ‘a ē kuo ‘osi talí pea ko e toengá, foki kotoa pē ‘aki e ‘uhinga e me’a naá ku lave ki ai ‘Eiki Sea, fokotu’u atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e *item* Fika 4.2, 4.3, 4.4 mo e 4.5 kuo ‘osi fakafoki katoa ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e Komisoni Filí ‘Eiki Sea na’e ‘osi talí ‘aneafi.

Lord Tu’ilakepa: Ko e Komisoni Filí ia ‘Eiki Sea, na’e talí, ko e toengá leva ‘oku foki.

‘Eiki Sea: Tali e Komisoni Filí

Lord Tu’ilakepa: Ko ia, ko e Komisoni Filí pe ‘Eiki Sea, Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahí fakafoki, fakafoki mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, fakafoki mo e *Ombudsman* ‘Eiki Sea, ‘aki pe ‘a e me’a na’á ku lave ki ai ‘Eiki Sea ke ke me’a ki ai pea fai e tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na ka tau hoko atu, mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku ‘atā pe ke fokotu’u mai ha taha ke tu’u fakatafa’aki ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Ka ‘oku ou fakatokanga’i hifó ‘oku ‘ikai ke toe ha lipooti ia ke tau ngāue ki ai kuo ‘osi ia hono fakafoki. ‘I he’ene pehē ko e lipooti ko eni folau Faka-Fale Alea Fika 4.6 na’e te’eki ai ke fai ha ngāue ki ai e Kōmiti Kakatō.

Fokotu’u ke tuku fakatafa’aki Tohi Tu’utu’uni kae hoko atu ngāue Fale

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, fakamolemole pē he’eku toutou tu’ú, ko e ‘uhinga e me’a ‘oku ou fakafoki mai ai ki he Feitu’u na ke fai ha’o tu’utu’uni. Pea ko u fokotu’u atu ke tu’u fakatafa’aki ‘etau tu’utu’uni. Ko e ‘ū lipooti ko ē na’e ‘ave ‘aneafi ...

<010>

Taimi: 1555-1600

Lord Tu’ilakepa: ... fakafoki mai ke tau ngāue ā ki ai ka tau hoko atu, ka ‘ikai ko ‘ene ‘osi pē eni ‘etau ngāue he ‘aho ní ‘Eiki Sea. Pea ko u fokotu’u atu ki he Feitu’u na.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai pē ngāue ia na’e toki tufa atu ‘etau lipooti lao ‘e malava ke tau hoko atu ki ai. Ko e me’a ko ē ki hono fakahū mai ‘ū lipootí ko e taimi ko ē ‘oku fakafoki ai he Pule’angá ko e me’a pe ia ‘a e Pule’angá ke nau toe fakahū mai. ‘A ia ko e tali ki he fehu’i ko iá te u fakaongoongo atu ki he Hou’eiki Minisitā ‘oku ‘o’ona ‘a e ngaahi lipootí pe te nau fakafoki mai ‘o ka tali ‘e he Falé ke tuku fakatafa’aki e tu’utu’uni ki he faka-Tonga ‘o ‘etau lipootí. ‘Io mai ha faka’ilonga mei he Pule’angá, Hou’eiki.

Fakamamafa’i Tongatapu 7 mahu’inga ke ‘omai kakato he Minisita ngaahi fakamatala fiema’u he Lipooti Fakata’u

Paula Piveni Piukala: Sea lolotonga ‘oku kei mo’utāfu’ua ‘a e Pule’angá ‘omai mu’a ha ki’i faingamālie ke u ki’i fakahoha’a atu ai. Tapu mo e Seá pea tapu mo e kau Mēmipá ko u faka’amu pē Sea ke ‘oua te tau lau eni ko e taimi mole. Ko e ‘uhinga mo’oni e me’a ko e ako *educations* ke tau ‘ilo he ‘aho ni ‘a e me’a na’e ‘ikai ke tau ‘ilo ‘aneafi. ‘Oku mahu’inga Sea kia au ke tau fakama’uma’u atu ki he’etau Tohi Tu’utu’uni, fakama’uma’u atu ki he laó. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ko ha taimi mole hono fakafoki, ‘etau toe fononga mai he fo’i maama fo’ou ko iá. ‘Oku mahu’inga, ko e, ko e taha e me’a na’a ku fakatokanga’i he fakalele ‘o e ngaahi lipootí Sea ko ‘eku ‘oatu pē ‘eku ki’i *observations* ko ení pe ko ‘eku ki’i fakatokanga’i ko ení. ‘A e mahu’inga ke hanga he ‘e he kau Minisitā ‘o *present* kakato ‘a e lipootí. ‘Ilonga ‘aupito ‘a e ‘ikai ke nau ...

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko e ki’i fakatonutonu. Ko e fakatonutonú ...

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7. Me’a ki lalo.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú Sea ‘o kapau na’e lahi pehē fau ‘o e taimi ‘o e Falé hono ta’etali ha fo’i lea fakapapālangí, ko e hā e me’a ‘oku tali ai ke tau feme’a’aki he lea fakapapālangí. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘etau talanoa eni he lipooti. Ko e feme’a’aki ‘oku *dynamic* hono ‘ātaakai kae ‘oua ‘e ‘ai ke tau, maumau mo’oni ko e, Sea ko e lipootí ‘oku natula kehe ia

he ko e me'a ia 'e 'omai 'o tufa pea *access* ki ai e kakaí. Ko 'etau talanoa 'atautolu ko ení 'oku tau feme'a'aki pē pea 'oku 'i ai pē mo e taimi 'oku...

'Eiki Palēmia: Sea ko e kole atu pē ke fai mai ha'o tu'utu'uni Sea 'a e lahi 'a e taimi na'e mole hono fai 'a e lipooti ko ení. Pea piki mai pē 'a e ki'i fo'i peesi 'e tolu 'oku 'asi ai 'a e lea fakapapālangi pea kaniseli ai e peesi 'e 200 ko ē na'e fai ki ai 'a e ngāué. Ko e hā e me'a 'oku 'ai ai ke tau tali ai 'a 'etau feme'a'aki he lea fakapapālangi 'o kapau 'oku 'ikai ke tali ē ko e 'uhinga pē ko 'etau mateaki'i 'a 'etau tu'utu'uní ke fai 'i he lea faka-Tonga mo e tohi faka-Tongá. Ko e 'ai pē ke fai ha tu'utu'uni ka tau mahino ke 'oua toe fai ha felau'akí. Pea kapau ko ení 'oku mau toe fakafoki mai ke toe ō 'o ngaue'i, ko e hā e me'a 'oku 'ai ai ke 'atā ai ke tau feme'a'aki ai he lea fakapapālangi. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'oku mahino kiate au e taumu'a ho fakamalangá kae toki tuku atu ho faingamālie 'o kapau te tau a'u ki ai.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'I he momēniti ko ení Hou'eiki 'oku 'i ai e fokotu'u mei he Sea e Komiti Kakató, ko e 'Eiki Nōpele mei Vava'ú ke tuku fakatafa'aki 'etau Tohi Tu'utu'uní kae 'ave ha faingamālie ki he Pule'angá ke fakafoki mai 'a e 'ū lipooti ko ení na'e fakafoki kia nautolu. Ka he 'ikai ke u kole atu Hou'eiki ke tau tuku fakatafa'aki 'etau Tohi Tu'utu'uní, koe'uhí 'oku fiema'u ke tau 'uluaki fakapā ki he Pule'angá pe 'oku nau loto ke fakafoki mai 'i he'ene tu'u lolotongá. Na'a 'oku fiema'u pē he Hou'eiki Minisitā ia ke 'ave 'enau lipootí 'o fakalelei'i pea toki 'omai. Ka ko e 'uhinga ia 'oku ou fiema'u ai ke tukuange ha faingamālie ki he Hou'eiki Minisitā.

'A ia ko e 'Eiki Palēmiá 'oku 'i ai 'ene lipooti 'e tolu.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua pea mo e Sea e Fale Aleá 'oku 'i ai 'ene lipooti mei he 'Omipatimení pe 'oku tau loto lelei ke tau fakafoki mai 'ū lipooti 'i he'ene tu'utu'u lolotongá. He na'a tau 'osi felotoi ke fakafoki kae fakalelei'i 'ene lea faka-Tongá. 'A ia 'o kapau 'e tali he Hou'eiki Minisitā pea mo e 'Eiki Palēmiá ke 'omai pea toki fakafoki mai leva ki he Fale Aleá ke tau toki ...

<002>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Sea: Tu'utu'uni pe tuku fakatafa'aki kae 'atā ke foki mai ki he Komiti Kakato. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Ikai pou pou'i Pule'anga ke tuku fakatafa'aki Tu'utu'uni Ngāue e Fale

'Eiki Palēmia: Sea hangē ko e fa'a fakahoha'a atu, 'oku 'ikai ke u fa'a māfana au ki he toutou liliu pē tuku fakatafa'aki 'a e Tu'utu'uni 'a e Fale, he 'oku faingamālie ia ko e taimi pē ko ē ko ē 'oku 'ikai ke tonu ai pea mo 'ete taumu'a, pea te ngāue'aki leva 'e kita 'a e fika ke hikinima'i ke liliu 'o fai ki hoto loto.

Ko ia ai ‘oku fiemālie pē Pule'anga ia ‘i he ngaahi tokoni mai ‘a e kau Fakafofonga, mo e ngaahi lea fakapapālangi, fai ‘emaui ngāue ki ai ‘i he vave taha ke tuku mai, ka ‘oku ‘ikai ke fai ha fu’u pou pou ke toutou tuku fakatafa’aki ‘etau tu’utu’uni, na’e ‘i ai ‘a e ‘uhinga na’e ‘ai ‘a e ‘ū tu’utu’uni ko ia, pea ‘oku pou pou ‘a e Pule'anga ia ke tau nofo ki ai, tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha me’a fakavavevave ‘oku tokanga ki ai ‘a e Feitu'u na pea mo e Falé Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: ‘I he’ene pehē Hou’eiki ko e toenga ‘etau ‘asenita na’e tufa atu ‘a e līpooti mei he Komiti Lao, te tau hoko atu leva ki ai ‘i he Fale Alea. ‘Eiki Minisitā Ngoue.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō. Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa. Ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki ai ke fakatokanga’i ange mu’a Sea, kuo ‘osi ‘i ai ‘a e ‘ū līpooti kuo paasi ‘o paasi ia mo e lea fakapālangi, ka ko ‘eku hangē kia au ‘oku fu’u mamafa ange ‘a hono sivi’i ‘a e ngaahi līpooti ko eni, he ko ‘eku ‘uhingá he na’e ‘ikai ke kamata tatau mai, ‘oku kau ‘a e motu’a ni ia he hao atu ‘ene līpooti, ka na’e mo’ua pē he me’a pehe ni.

Ko ia ‘oku ou tu’u hake Sea ke fakatokanga’i ange ‘etau fealea’aki ko eni pē ‘oku kei totonu ke fakafoki pē te tau alea’i ā he kuo ‘osi paasi ‘a e founa ko eni kimu’a, mālō.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Minisitā kuo tau ‘osi paasi tautolu mei he *issue* ko eni, ka ‘oku tau fiefia pē kuo lava ho’o līpooti ‘a koe.

Hou’eiki te u kole ki he kalake ke lau mai ‘a e līpooti mei he Komiti Tu’uma’u ki he Lao, koe’uhi ko hono toki tufaki ‘eni te u kole ki he kalake ke ne lau kakato mai ‘a e līpooti ke mou me’a ki ai, tukukehe pē e *Annex*.

Līpooti Fika 1/2023 Komiti Tu’uma’u ki he Lao

Kalake Tēpile: (*Lau ‘a e tohi fakahū ‘o e Ngaahi Lao Fakaangaanga.*)

‘Aho 27 ‘o Ma’asi 2023

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Re: Līpooti Fika 1/2023 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na ‘a e Līpooti fika 1/2023, ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ke me’a ki ai ‘a e Feitu'u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e līpooti mo e ongo Lao Fakaangaanga Taautaha ko eni:

- i. Lao Fakaangaanga fika 3/2022, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Komisiona ki he fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu 2023.
- ii. Lao Fakaangaanga fika 4/2023, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2023.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Dr. Taniela Fusimalohi, (*fakamo'oni*)
Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao.

Peesi 3.

Talateu:

'Oku fakahoko atu 'i he līpooti ni 'a e ola 'o e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao.

Komiti:

Fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga fika 3/2023, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu, 2023, pea mo e Lao Fakaangaanga fika 4/2023, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma'u Mafai Vāhenga 2023.

Ko e Lao Fakaangaanga ko eni ko e ongo Lao Fakaangaanga Tautaha, *Private Bill*, 'a ia na'e fakahū mai ia ki he Fale Alea 'e he Fakafofonga Vāhenga Fili 'o Tongatapu 5, *Hon. Toketā 'Aiake Eke*. 'I he 'aho 17 'o Ma'asi 2023 'i he 'aho tatau ai pē na'e tukuhifo ai 'e he 'Eiki Sea le'ole'o 'o e Fale Alea, Lord Tu'iha'angana, 'a e ongo Lao Fakaangaanga ni ki he Komiti Lao 'aki hono mafai 'i he Tu'utu'uni 127 (2) 'o e ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga.

Ngaahi Tu'utu'uni:

Ko e fatongia 'o e komiti, ke fakakakato 'a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga 'o fakatatau ki he ongo tu'utu'uni ko eni.

- i. Tu'utu'uni 125 (4), kuo pau ke fiemālie 'a e Komiti Lao kuo fakahoko 'e he Mēmipa Tautaha ...

<005>

Taimi: 1605-1610

Kalake Tēpile: ... ha fealealea'aki fe'unga mo e ngaahi sino fakapule'anga fekau'aki tonu mo e Lao Fakaangaanga.

II. Tu'utu'uni 175 Kupu si'i (2). Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku fakahū ki he Komiti Tu'uma'u ki he Lao kuo pau ki he komiti ke ne fatongia'aki hono

- a) Vakai'i pē 'oku fepaki 'a e Lao Fakaangaanga mo e Konisitūtone pē ko ha toe Lao lolotonga pē ha ngaahi totonu.
- b) Vakai'i pē 'oku hoa mo taau 'a e ngaahi lea 'oku ngāue'aki 'i he Lao Fakaangaanga mo e founa fa'u Lao angamaheni.
- c) Vakai'i 'a e ngaahi hala fakakalama mo e sipela.
- d) Vakai'i pē 'oku taau 'a e lea fakatonga mo e fakapilitānia.
- e) Vakai'i pē 'oku tatau 'a e fokotu'utu'u mo e fōtunga 'o e Lao Fakaangaanga mo e tu'unga angamaheni ko e fa'u Lao.

2) Ngāue 'a e Komiti

‘I he fakataha fika 3 2023 ‘o e Komiti Lao ‘i he ‘aho 23 ‘o Ma’asi 2023. Na’e vakai’i ai ‘e he komiti ‘a e ongo Lao Fakaangaanga Taautaha pea na’e fakaafe’i ai ‘a e Fakafofonga ‘a e Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 5 *Honorable Dr.* ‘Aisake Eke Fakafofonga ke ne ‘omai ha ngaahi fakamatala fakama’ala’ala fekau’aki mo e ongo Lao Fakaangaanga Taautaha na’a ne fakahū mai.

2.1) Ngaahi fakama’ala’ala mei he Fakafofonga ki he Lao Fakaangaanga Fika 3/2023. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni ‘oku ne fokotu’u mai ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he Lao ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu.

Tefito’i Lao

I) Fakatonutonu ‘a e kupu 5

Ko e fakatonutonu ko eni ke fakatonutonu ke hoko ‘a e ma’u mafai ki hono fakanofu ‘o e Komisiona ko e ma’u mafai tatau ia ‘oku ne fakanofu ‘a e Komisiona Le’ole’o pea ko e ma’u mafai tatau ke ne tali ha fakafisi ‘a e Komisiona mei he lakanga. ‘Oku hā ‘i he kupu si’i (5) konga 2 lolotonga ‘a e Lao ki he Komisioni Ngaahi Ngāue Faka-Fakamaau 2006 ka kuo ‘osi pekia ‘i he 2010 ‘i he Lao 18 ‘o e 2010.

Ko e ongo kupu si’i fo’ou 1 mo e 2. ‘Oku Tu’utu’uni ai ‘e he fale’i ‘e he Penolo ki he Fakanofu mo e Tu’utu’uni Faka-Fakamaau ‘a e Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni ki hono fakanofu ‘o e Komisiona hili ha’anau fakahoko ha founa fili tau’atāina, fe’au’auhi mo ‘ata kitu’a ke fakapapau’i ‘a e kau kanititeiti tatau ki he fakanofu.

II) Fakatonutonu ‘a e kupu 11

‘Oku fakatonutonu ‘a e kupu 11 ‘a e tefito’i Lao ‘i he kupu si’i (1) ‘i he paaki fakapilitānia pē ‘aki hono tamate’i ‘a e *Police Commander* pea fetongi’aki ‘a e *Commissioner of Police* koe’uhí ko e hingoa totonu ‘eni ‘o e lakanga ko eni ‘i he Lao ki he Polisi Tonga.

III) Fakatonutonu ‘a e kupu 31.

Ko e kupu 31 kupu si’i (4) lolotonga ‘oku ne fakahā ai ko ha tohi puke kuo tuku atu ‘e he Komisiona ‘e fakahoko ia ‘e ha mēmipa ‘o e polisi. Ko e faka’uhinga’i ‘o ha mēmipa ‘i he Lao ki he Polisi Tonga ‘oku kau ki ai ‘a e mēmipa ngāue poupuou *administrative staff* ‘o e Polisi Tonga neongo ia ko hono fakahoko ‘o e ngaahi tohi puke kuo tuku atu ‘e he ngaahi Fakamaau’anga ‘oku angamaheni hono fakahoko ia ‘e he kau ‘ofisa polisi ka ‘oku ‘ikai ko e kau ngāue poupuou ‘a e Polisi Tonga. Ko ia ai ‘oku fokotu’u atu ‘e he kupu ni ke ngāue’aki tatau pē ‘eni ke tohi puke ‘oku tuku atu ‘e he Komisiona ke fakahoko ‘e he kau ‘ofisa polisi. ‘Oku fakatonutonu ‘e he kupu 4 ‘a e kupu 31 kupu si’i (4) ‘i hono fakafetongi’aki ‘a e mēmipa ‘o e polisi ‘a e ‘ofisa polisi ‘a e Polisi Tonga.

IV) Fakatonutonu ‘a e kupu 54.

‘Oku fakatonutonu ‘a e kupu 54 ‘i hono to’o ‘a e Tu’utu’uni ‘e he Komisiona ke fakahū atu ‘ene lipooti fakata’u ki he Palēmia ke ne tēpile’i ‘i he Fakataha Tokoni pea fetongi’aki ia ‘a e fakahū atu ‘a e lipooti fakata’u ki he Sino Ma’u Mafai Fakanofu – Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni. ‘Oku ne Tu’utu’uni foki ‘i he kupu ni ki he Komisiona ke ne fakakau e ngaahi lipooti fakata’u ‘a e fakaikiiki ‘o ‘enua ngaahi ngāue fakapa’anga kau ai ha lipooti fakafehoanaki ‘o e ngaahi fakamole ‘oku hoko mo e fakamole na’e patiseti’i pea mo ha ngaahi faikehekehe.

V) Fakatonutonu ‘a e kupu 78

Taimi: 1610-1615

Kalake Tēpile : ..'oku fakatonutonu eni ke fakapapau'i 'oku fai tatau mo e Lao lolotonga 'o e Lao ki he Polisi Tonga.

vi. Fakahū atu 'a e kupu 79A fo'ou.

'Oku fakahū atu 'a e kupu 79A fo'ou 'a ia 'oku ne tu'utu'uni ki he Komisiona ke ne tauhi ha ngaahi tohi fakatauhitohi 'o 'ene ngaahi ngāue fakapa'anga pea 'oku ne toe tu'utu'uni ko e 'Atita Seniale te ne 'atita'i fakata'u 'a e ngaahi tohi ko eni.

vii. Fakatonutonu 'o e kupu 90.

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 90 ke fakangofua 'a e Komisiona ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni 'o 'ikai ke toe fiema'u ke ma'u ha ngofua pē fakangofua 'a e Kapineti.

viii. Fakatonutonu 'a e tēpile 1.

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 2 (1) 'o e tēpile 1 'i hono liliu 'a e ma'u mafai ki hono fakanofu 'o e Komisiona Le'ole'o mei he Kapineti ki he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni koe'uhi ke hoko 'a e ma'u mafai ki hono fakanofu 'o e Komisiona ko e ma'u mafai tatau ia 'oku ne fakanofu 'a e Komisiona Le'ole'o. 'Oku toe fakatonutonu 'e he kupu ni 'a e kupu 3 'o e tēpile 1 ke tapui 'a e Komisiona mei ha'ane ma'u ha toe lakanga totongi pē ngāue totongi kehe. 'Oku toe fakatonutonu 'e he kupu ni 'a e kupu 6 (1) konga (c) 'o e tēpile 1. Koe'uhi ki he tohi fakafisi 'a e Komisiona ke fakatu'asila ia ki he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni 'ikai ko e Palēmia.

2.2 Ngaahi Fakama'ala'ala mei he Fakafofonga ki he Lao Fakaangaanga Fika 4/2023.

Ko e fakatonutonu eni ki he tēpile 'i he Lao ki he Ma'u Mafai Vāhenga 'aki hono fakahū atu 'a e kupu'i lea ko e kau 'ofisa mo e kau ngāue 'a e Komisiona ki he Fakafofonga'i 'a e Ta'efaitotonu 'i hono tu'unga totonu 'o fakatatau ki he ngaahi fakatonutonu 'oku fokotu'u atu 'i he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafofonga'i 'o e Ta'efaitotonu 2023.

2.3 Ngaahi Fealea'aki *consultations* fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Taautaha. Na'e fakahoko 'e he Fakafofonga 'a e ngaahi fealelea'aki fe'unga mo e ngaahi sino fakapule'anga fekau'aki tonu mo e Lao Fakaangaanga. Na'e fakaa'u atu 'a e Lao Fakaangaanga Taautaha ki he ngaahi kupu fekau'aki *stakeholders* ke 'omai ha'anau ngaahi tānaki pē fakatonutonu ki ai.

1, 'Eiki Palēmia, 2 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone 3, 'Ateni Seniale, 4 'Eiki Tauhi Sila 5. 'Omipatimeni Fakataimi. Na'e 'ikai ke toe ma'u mai ha ngaahi fakamatala *submission* mei he ngaahi kupu fekau'aki ko eni tukukehe 'a e fakataha na'e fakahoko 'e he Fakafofonga 'Ateni Seniale mo e 'Omipatimeni Fakataimi.

2.4 Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga. Na'e mahino 'i he fakataha na'e fakahū mai ki he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'i he Falaite 'o e uike kuo 'osi 24 Ma'asi 2023 'a e Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga Lao Fakaangaanga Fika 5/2023 'a ia 'oku toe 'omai pē ai 'a e ngaahi fakatonutonu ki he tefito'i lao.

'I he fakamatala mei he 'Ateni Seniale na'e 'osi fakahoko 'a e fakataha mo e Fakafofonga ki he ongo Lao Fakaangaanga, Lao Fakaangaanga Taautaha mo e Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga. Na'e fakatokanga'i ai 'oku 'i ai 'a e ngaahi kupu 'i he Lao Fakaangaanga Taautaha 'oku tatau *overlap* mo e fakatonutonu 'i he Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga neongo 'oku faikehekehe si'i pē 'a hono fakalea. 'Oku 'i ai mo e ngaahi fakatonutonu 'i he Lao

Fakaangaanga Taautaha ‘oku ‘ikai hā ‘i he Lao Fakaangaanga ‘a e Pule'anga he ‘oku te’eki ai ke ‘omai ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ‘a e Pule'anga ke fakatonutonu ‘a e ngaahi kupu ko ia.

Na’e fakamahino ‘e he Kalake Pule ‘a e founa ngāue ‘a e Fale Alea ki he Lao Fakaangaanga ‘a e Pule'anga koe’uhi ‘oku fakahū hangatonu pē ia ki Fale Alea ‘o lau ‘uluaki. ‘A ia ‘oku kehe ia mei he founa ngāue ki he Lao Fakaangaanga Taautaha. ‘I he kupu 127(2) ‘a ia ‘oku ‘uluaki fakahū mai ia ki he Kōmiti Lao ke vakai’i pea toki fakahū atu ki Fale Alea mo e fokotu’u ke lau ‘uluaki.

‘Oku ‘i ai foki mo e faingamālie ia ke fakahū mai ha Lao Fakaangaanga ‘a e Pule'anga ko ha Lao Fakaangaanga ‘oku fakahū mai ko e ngāue fakavavevave ‘i he Tu'utu'uni 33. ‘I he’ene pehē na’e ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e Kōmiti ki he taimi ‘e fakahū ai mo alea’i ai ‘a e ongo Lao...

<008>

Taimi: 1615-1620

Kalake Tēpile: ... Lao Fakaangaanga ni pea mo e Lao Fakaangaanga ‘e ‘uluaki lau ‘i Fale Alea neongo na’e fakahū ‘i he taimi kehekehe. Fakatatau ki he Kalake Pule ko e toki fuofua taimi eni ke hoko ai ha me’a pehe ni ke fakahū ha ongo Lao Fakaangaanga kehekehe ‘e ua ke fakatonutonu ‘a e Tefito’i Lao ‘e taha. Ka ‘oku na fokotu’u ha ngaahi fakatonutonu ‘oku natula tatau.

‘I he fale’i mei he Kalake Pule ‘oku ‘ikai malava ke fakahū ha ongo Lao Fakaangaanga kehekehe ‘e ua ‘oku na lave ki he kupu tatau. ‘Oku malava leva ke fakahoko ha ngāue ke feinga pē ke fakamā’opo’opo kotoa ‘a e ngaahi fakatonutonu ‘i he ongo Lao Fakaangaanga ki ha fo’i Lao Fakaangaanga pē ‘e taha. Ka ‘e makatu’unga pē eni mei he ongo tafa’aki na’a na fakahū mai ‘a e Lao Fakaangaanga. Neongo ia na’e pou pou ‘a e komiti ki he natula mo e taumu’a ‘o e ngaahi lao fakatonutonu ‘o e Lao Fakaangaanga Taautaha mo e Lao Fakaangaanga ‘a e Pule'anga he ‘oku na mei natula tatau pē.

‘I he taimi tatau na’e tokanga foki ‘a e komiti ke fakapapau’i ‘oku kei faka’apa’apa’i pē ‘a e totonu ‘o ha Mēmipa Fale Alea ke fakahū mai ha’ane Lao Fakaangaanga Taautaha pea ke ‘oua ‘e uesia ai ‘a e ngāue na’a ne ‘osi fakahoko ki hono fa’u. Na’e tu’utu’uni ai ‘a e komiti ke fakahoko pē ‘a e founa ngāue angamaheni ‘a e komiti ki he Lao Fakaangaanga Taautaha pea ke fakahū atu ‘a e lipooti ‘a e komiti fekau’aki mo e ola hono vakai’i ke toki fakahoko ki ai ha tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea mo e Fale Alea.

3) Ngaahi fokotu’u mei he komiti fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga:

3.1 Lao Fakaangaanga Fika 3/2023

Na’e pou pou ‘a e komiti ki he ngaahi fokotu’u ‘i he Lao Fakaangaanga neongo ia na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fakatonutonu ‘a e komiti ki he Lao Fakaangaanga ‘a ia na’e tali pē ia ‘e he Fakafofonga pea kuo ‘osi fakahoko ‘a e ngaahi fakalelei ko ia. ‘Oku fakahū ‘a e ngaahi fakatonutonu ko ‘eni pea toe fakafika ko e Lao Fakaangaanga Fika 3A/2023 ‘a ia ‘oku ‘i he Fakalahi 1.

Kupu 2 - Fakatonutonu ‘o e lave ki he Komanitā Polisi. ‘Oku fakatonutonu ‘a e Tefito’i Lao ‘aki hono tamate’i ‘a e kupu’i lea ko e Komanitā Polisi ‘i he feitu’u kotoa pē ‘oku hā ai pea fetongi ‘aki ‘a e kupu’i lea ko e Komisiona Polisi.

Kupu 3 - Fakatonutonu ‘o e lave ki he Mēmipa ‘o e Polisi. ‘Oku fakatonutonu ‘a e tefito’i laó ‘aki hono tamate’i ‘a e kupu’i lea ko e Mēmipa ‘o e Polisi ‘i he feitu’u pē ‘oku hā ai ‘i he kupu 2 31, 37 mo e 78 kupu (1). Konga A pea fetongi ‘aki ‘a e kupu’i lea ko e ‘Ofisa Polisi ‘a e Polisi Tonga.

Kupu 4 Fakatonutonu ‘a e kupu (1) - ‘Oku fakatonutonu ‘a e kupu 5 ‘i hono fakafetongi ‘a e kupu (5) kupu (1) ‘o e Tefito’i Laó pea fakapekia ‘a e kupu (5) kupu (2) kae fakafika fo’ou ‘a e toenga ‘o e ngaahi kupu.

Ko e kupu si’i fo’ou (1)

‘Oku tu’utu’uni ai ‘e fale’i ‘e he Pēnolo ki he ngaahi Fakanofu mo e Tu’utu’uni Fakafakamaau ‘a e Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni ki hono fakanofu ‘o e Komisiona hili hono fakahoko ha tala ngāue ‘i he founa totonu.

Kupu 4 - Tamate’i ‘a e kupu (2)

‘Oku fakatonutonu ‘a e Lao Fakaangaanga ‘aki hono tamate’i ‘o e kupu (2) na’e tui ‘a e komiti ko e ngaahi makatu’unga ‘i he kupu (ii) ‘oku angamaheni ke toki fakakau atu ia ‘i ha ngaahi tu’utu’uni (*Regulations*) ‘o fakatatau ki he tu’unga angamaheni ‘o e fa’u laó he ‘oku ‘ikai angamaheni ke fakaikiiki mai ‘i he Tefito’i Laó.

Kupu 9 Fakatonutonu ‘o e kupu 90, ‘oku fakatonutonu ‘a e kupu 90 ‘o e tefito’i laó ‘aki hono tamate’i ‘a e kupu’i lea **‘i he lotu ki ai ‘a e Kapineti** pea fetongi ‘aki ‘a e, **‘i he lotu ki ai ‘a e Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni**. Na’e tokanga ‘a e komiti ke fakapapau’i ‘oku tali ‘e he mafai ‘oku ne fakanofu ‘a e Komisiona ‘a ia ko e Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni ha ngaahi tu’utu’uni ‘e fa’u ‘e he Komisiona pea ke fakapapau’i ‘a e fatongia taliui ‘o e Komisiona ki he sino ‘oku ne fakanofu.

3.2 Lao Fakaangaanga Fika 4/2023

Na’e poupu ‘a e komiti ki ai pea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi fakatonutonu. Na’e tu’utu’uni leva ‘a e komiti kuo kakato hono fatongia ki hono vakai’i ‘o e ongo Lao Fakaangaanga Taautaha ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 125 kupu (4) mo e Tu’utu’uni 175 ...

<009>

Taimi: 1620 – 1625

Kalake Tēpile: ... 5 (2) ‘o e ngaahi tu’utu’uni. Pea ke fakahū ‘a e līpooti ‘a e Kōmiti ki Fale Alea.

Konga F: Fakamā’opo’opo mo e Ngaahi Fokotu’u ‘a e Kōmiti

Kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti ki hono vakai’i ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 3/2023. Pea ‘oku fai pau ki he tu’utu’uni 125 (4) mo e tu’utu’uni 175 (2). ‘Oku fakahoko atu ai ‘a e ongo fokotu’u ko eni.

Ngaahi fokotu’u:

1. Ke tali ‘a e Līpooti Fika 1, 2023 ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Laó
2. Ke lau ‘uluaki ki Fale Alea ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 3A/2023, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e ta’efaitotonú 2023.

3. Ke lau ‘uluaki ‘i Fale Alea ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 2023, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhengá, 2023, mālō ‘Eiki Sea
‘Eiki Sea: Me’a mai Sea Kōmiti Laó

Fakama’ala Sea Komiti Lao he Lipooti fika 1/2023 e Komiti

Taniela Fusimālohi: Tapu mo e Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipá ‘o e Fale Aleá kae fai atu pe mu’a ha ki’i fakamalanga ‘i he Lao ko ení. Ko e lipooti ena ‘a e Kōmití ‘i he’ene fakataha ‘i he ‘aho 27. ‘Oku mou me’a pe ki ai ki he taumu’a ‘o e ngaahi fakatonutonu ‘oku fai ki he lao ko ení.

‘Uluaki Sea, ‘oku mahino ‘a e laumālie hono fai ‘o e fakatonutonu ko ení ‘i he tefito’i me’a ko ení. Pea ‘oku ou tui ko e ngaahi tuku’au fakaholo pe ia ‘o e fai ha ngaahi fokotu’utu’u pehé ni ke tau’atāina ha sino pehē. Ko hai ko ē na’á ne fokotu’u ‘a e sino ko ení ko ia pē ‘e fai ki ai ‘ene taliuí. Pea ‘ikai ke ngata aí kae fai pau foki ki he ngaahi tu’utu’uni ‘a e Laó ki he ngaahi me’angāue pea mo ha kakai ngāue ‘okú ne fakangāue’i. Ka ‘oku ‘oatu ‘a e pa’anga ke ngāue’akí meí he patiseti ‘a e Pule’angá.

‘A ia ko e laumālie ia ‘o e Tefito’i Lao ko ení pea hangē pe ‘oku mou mea’í. Ko e Lao Fakaangaanga ko ení ka ko e hangē ko ē ‘oku mou mea’í. Ko e tefito’i Laó kuo motu’a, na’e tali ia ‘i he 2007. Pea ‘oku tui e Kōmití ia ke toe fai ha monomono fakalukufua ki he Tefito’i Laó. Kae kehe Sea ko e me’a kehe foki ia, ka ‘oku nofo ení ‘i he tu’unga ko ia ke fakatonutonu ange ke tonu ‘a e anga e tu’u ‘a e mape faifolau ‘a e sino mahu’inga ko ení. Ke fakatonutonu ange ko e sino ‘okú ne fai ‘a hono fokotu’ú ko e sino pe ‘e fai ki ai ‘ene lipootí. Ko e sino pe ia ‘e fai ki ai ha’ane fakafisi pea ko e sino pē ia ‘e fai ki ai ha’ane fale’i pea mo ha ngaahi me’a ‘oku fekau’aki pea mo hono fatongiá.

Ko e taha Sea ko e fiema’u ko ē ke ne fa’u ha ngaahi tu’utu’uni ngāue ‘oku fai mo e fokotu’utu’u ko ia ‘i he Lao Fakaangaanga ko ení ke pehē pe pea mo ia. Ke ‘oange pe mu’a ki ai ‘a e tau’atāina ia ke ne hanga pe ‘e ia ‘o fa’u ha ngaahi tu’utu’uni ngāue ke fakahoko’aki ‘a hono fatongiá. Kae kei ‘i he taimi tatau pē kei fakaongoongo pe ki he sino na’á ne fokotu’ú. ‘A ia ko ‘Ene ‘Afió ‘i he Fakataha Tokoní.

Ko e fokotu’u ko ení ‘oku ‘omai ‘e he Lipootí pea mahino pe ki he Kōmití ia ‘oku ‘i ai ‘a e Lao ‘oku ‘omai ‘e he Pule’angá, fakaangaanga. ‘I he laumālie tatau pē, neongo ‘oku ‘i ai ‘a e faitatau ‘i he fokotu’utu’u mai ‘o e ngaahi me’a ke liliu ‘i he Lao Fakaangaanga ko ení. Ka ‘i he taimi tatau ‘oku ‘i ai pē ‘a e me’a ‘oku toe ope atu ‘a e Lao Fakaangaanga ko ení. Hono ‘omai ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 ke fai ki ai ha tokanga ‘o hangē ko ia ko e tafa’aki hono tauhi ‘o me’a fakapa’angá pea mo hono ngaahi lēkootí.

Ko ia Sea ko e fokotu’u ia meí he Kōmití ke tuku atu ki he Falé. Ko ē kuo kakato ‘emau lipootí. Pea ‘oku fokotu’u atu ke fai mu’a hano lau ‘uluaki ‘o e ngaahi Lao Fakaangaanga ko ení, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 5

**Fiefia he felotoi mo e Pule’anga ke fakataha’i Lao Fakaangaanga Taautaha
Tongatapu 5 mo ‘enau Lao**

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmiá pea pehē ki he Kapinetí pehē ki he Tama Pilinísí mo e Hou’eiki Nōpelé pea pehē ki he Fakafofonga e kakaí. Sea fakamālō ‘aupito he ngāue ko ení Sea ‘oku mahino pe foki ko e, ‘oku ‘i ai mo e Lao ‘a e Pule’angá. Pea ‘oku mau fiefia lahi ke ‘oatu eni ia ke na fakataha’i. Koe’uhí pea toki ha’u fakataha pe ia kuo kakato. Pe ko u fokotu’u atu Sea na’a mau ‘osi femahino’aki ai mo e Palēmiá. Ka ko e ki’i me’a pe ia ko u lave atu ai ke ‘oatu ia peá na toki ha’u fakataha pe kinaua, mālō ...

<010>

Taimi: 1625-1630

Paula Piveni Piukala: ... Sea, ‘oku ngofua pē ke u ki’i fakahoha’a atu. Mālō Sea.

Fokotu’u na’a ‘oku taau ke liliu e Fakataha Tokoni (*Privy Council*) ko e Kosilio Fale’i (*Advisory Council*)

Tapu mo e Sea pea tapu pea mo e kau Mēmipá. ‘Oku ‘i ai ‘eku hoha’a mavahe ‘a’aku Sea ki he kei ngaue’aki e fo’i lea ko eni ko e Fakataha Tokoni. Kapau te mou foki homou manatú ki he lipooti ‘a e *CEC*. Ko e kupu 50 Sea ko ‘eku faingata’a’iá he ‘oku ua ‘a e faka’uhinga ‘o e Fakataha Tokoní leva ‘i he’ene tu’u ko ē ‘i he kupu 50. ‘Oku ‘i ai e kupu ‘oku ‘uhinga fakamāmani lahi ai ka ‘oku ‘i ai mo e ki’i kupu ko eni kupu 50 ka ‘oku na kei tuhu pē ki he me’a tatau. Ke fakatātā mahino, tau pehē kapau ko ha kapa *coke*, ‘ilo ‘e māmani kātoa ko e hā ‘a e kapa *coke*. Ka ‘o kapau ‘oku toe ‘i ai hatau ki’i faka’uhinga ‘atautolu ki he kapa *coke*, liliu mo hono *content* mo hono kakanó, Sea faingata’a’ia lahi ‘etau fa’u laó.

Ko e kei ngaue’aki ko ē Fakataha Tokoní ‘ene kei mo’ui lolotonga ko iá na’e ‘osi *recommend* ke fetongi. Ka tau fakakaukau’i mu’a na’a totonu ke ui ā e *Privy Council* he kupu 50 ui ia ko e *Advisory Council* ke kehekehe. He ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Fakataha Tokoni pe ko ha mafai ‘a e Fakataha Tokoni ke nau *appoint* pe te nau hanga ‘o fokotu’u ha ngaahi tu’unga ‘oku vahe mei he tukuhau ‘a e kakaí. Ko e kupu 50 ko e Fakataha Tokoni ko iá ko e *discretion* pē ‘Ene ‘Afió ke ne fili ‘Ene kau fale’i. ‘Oku ou kole atu ke tau fakatonutonu ‘a e me’a ko iá kimu’a ke tau hoko atu ki he lao ko ení he ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u ta’emahino fau hono kei ngaue’aki e Fakataha Tokoní Sea.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu atu foki ki he Hou’eiki Mēmipa ...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Tokanga pē ‘oku tali lelei Tongatapu 5 ke fakataha’i ‘ene Lao Taautaha mo e Lao ‘a e Pule’anga

Lord Nuku: Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tongá. ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i, ‘i ai e me’a ‘oku fai ki ai e hoha’a ia e motu’á ni koe’uhí ko e Lao Fakaangaanga foki ko ení na’e fokotu’u mai he Fakafofonga Fika 5. Pea ‘omai leva mo e Lao Fakaangaanga ‘a e Pule’angá pea fokotu’u mai leva ‘e he Komiti Laó ke fakafeohi pē ‘a e fo’i lao ko ení kae lava ‘o ma’u ai, kae kehe kae toki fakatonutonu mai pē mei Taumu’a.

Ko e me’a ko ē ‘oku fehu’i, ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia ‘e taha Fakafofonga Fika 5 pe ‘oku kei ma’u e taumu’a ko ē na’e ‘uhinga ai ho fokotu’u ko ē lao ko ení, ‘i hono toe ‘omai mo e lao ‘e

taha ke tokoni pe ko e ‘omai ke na fio mo e lao ko ē, pe ‘oku kei ma’u ia pe ‘ikai? He koe’uhi ‘oku ‘i ai pē mo ‘emau toe ngaahi faka’uhinga pē ‘amautolu ki he ngaahi monomono ko eni ko ē na’e fakahū mai. Ka ko e ‘uluaki fēhu’i kia koé, pe ‘oku ke tali lelei pe ‘oku kei tonu pē ‘a e taumu’a ko ē na’e ‘uhinga ai ho’o hanga ko é ‘o fokotu’u e lao ko ení. Mālō Sea.

Fiefia Tongatapu 5 kuo fakamali’i ‘ene Lao Fakaangaanga Taautaha mo e Lao Fakaangaanga Pule’anga

‘Aisake Eke: Tapu mo e Sea pea pehē ki he Hou’eiki Fale Aleá. ‘Io Sea ‘osi fai pē ‘a e vakai ia ki he me’a ‘oku ‘omai ‘e he Pule’angá pea ‘oku ou fiefia lahi ‘oku na fenāpasi pē, ‘oku na ha’u pē he taumu’a tatau pea mo e kakano tatau pea mo e, ‘i he me’a ko iá ke na fakataha ai Sea mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki te u kole pē ki he Fakafofonga Tongatapu 5 ke ne fakama’ala’ala mai angé koe’uhi ko e Lao Fakaangaanga eni ‘e 2 ‘oku ke fakahū mai, kuo ‘osi fai he Komiti Laó honau fatongiá ‘o sivilivi’i pea ko eni ‘oku fakahū mai ‘a e Lipooti ‘a e Komiti Laó kuo nau ‘osi vakai’i ho Lao Fakaangaangá. ‘A ia na’e fakahū ki he Komiti Laó ko e Lao Fakaangaanga Taautaha ‘a e Mēmipa Fika 3/2023, pea ko eni ‘oku fakafoki mai ‘i he Lipooti ko e Lao Fakaangaanga Taautaha ‘a e Mēmipá Fika 3A/2023, ‘a ia ‘oku mahino na’e ‘i ai e ngaahi liliu na’e fokotu’u he Komiti Laó kimu’a pea toki ‘omai ki he Fale ni.

Pea ko eni ‘oku ke me’a mai ‘oku ‘i ai ‘a e felotoi ‘i he Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Minisitā Pule’angá ke fakataha’i ‘a e ngaahi kupu ‘i ho Lao Fakaangaangá pea mo e lao kuo ‘osi fakahū mai he Pule’angá. Ke ki’i fakamahino’i mai pē ki he Hou’eiki Fakafofongá ke nau mea’i.

Fakama’ala’ala Tongatapu 5 he’ene ongo Lao Fakaangaanga Taautaha fakahu mai ki Fale Alea

‘Aisake Eke: Ko ia tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki e Fale Aleá. Ko ia kuo ‘osi fai e felongoaki pea mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Pule’angá ‘i he tafa’aki ko eni ki he Lao felāve’i Fika 3A. ‘A ia mahino ‘e foki atu ia ‘o nau fakataha’i mo e lao ko ē ‘oku ‘omai he Pule’angá toki ha’u fakataha. Ko e konga ko eni ki he lao ki he 3B ...

<002>

Taimi: 1630-1635

‘Aisake Eke: ... ki he me’a ko eni ki he lao felāve’i pea mo e mafai ko ē ki he vāhenga, ‘oku ou pehē ke tuku pē ia koe’uhi ke ha’u ‘a e lao ko ē fakataha ‘oku na felāve’i, koe’uhi ko e konga ia ‘o e liliu ko eni ‘o e vāhenga ko eni ‘o e, ke hū mai ‘a e sino ko eni ‘o hu ki he tēpile 2 ko eni ‘o e tēpile ‘oku ‘i he malumalu ko ē ‘o e mafai vāhenga mo tokangaekina ‘a e me’a fakavāhenga Sea mālō.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko ‘eku mahino’i ‘oku fakafoki e Lao Fakaangaanga Taautaha ‘a e Mēmipa fika 3A 2023, ka ‘oku kei hoko atu pē ngāue ‘a e Fale ki he Lao Fakaangaanga Taautaha fika 4/2023.

Lao Fakaangaanga Taautaha fika 4/2023

Hou’eiki te u kole atu ke tau hoko atu ki hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga Taautaha fika 4/2023. Ko e founga ngāue foki ‘oku tau fa’a tali ‘a e fokotu’u ko ē mei he Komiti Lao, ka

koe'uhi 'oku ki'i kehe founa ko eni he 'oku fakafoki 'e he Fakafofonga 'a e taha 'o e ngaahi lao ko eni 'oku fakafoki mai ko eni mei he Komiti Lao.

'A ia 'oku ou tui 'oku tonu ke tau fakatokanga'i pē 'a e lipooti mei he Komiti Lao, kae hoko atu 'a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga Tautaha fika 4/2023. Ko hono fakataha'i ko eni 'a e Lao fika 3A/2023, 'e fakamali'i ia pea mo e Lao 'a e Pule'anga 'a e fika 5/2023, pea 'e toki 'asenita'i ia 'apongipongi 'i ha lava 'a e ngāue ko ia. 'A ia ko e toenga pē eni ia 'etau ngāue Hou'eiki ko e Lao Fakaangaanga Tautaha Fika 4/2023. Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pē, 'oku ou tokanga mavahe au ki he me'a na'a ku 'oatu, na 'oku mahu'inga ke 'omai ha fale'i fakalao ki he tu'unga ko eni 'etau ngāue'aki 'a e fo'i lea ko e Fakataha Tokoni, pē ko e *Privy Council*, 'oku mahu'inga ia he ko e 'uhingá ko e ngaahi lao ko eni, Sea ko e hoha'a, he 'oku 'asi 'i he lao ia ko eni ko e fokotu'u mai 'e he Tu'i, sio 'oku toe ha'u 'a e Tu'i ia 'o kau 'i he fakalele ngāue.

Ko 'eku palopalema'ia ia ko ē pea ko e fokotu'u mai ia ki He'ene kau fale'i pē.

Lord Nuku: Sea, ki'i fakatonutonu atu pē mu'a Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e Fakataha Tokoni ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu.

Tui ke toki fakahu mai Tongatapu 7 ha'ane Lao kapau 'i ai 'ene hoha'a ki he Fakataha Tokoni

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu Sea koe'uhí ko e me'a ko eni 'oku hoha'a ko ē ki ai ko ē 'a e Fakafofonga, 'oku 'ikai ke u tui au Sea 'oku 'i ai ha'ane kaunga ki he lao ko eni ko ē na'e fai ko eni ko ē hono fakahū ko ē 'oku 'ai ko ē ke tau lau ki ai. Ko 'eku fakatonutonu ia Sea. Kapau 'oku 'i ai ha'ane hoha'a 'ana ia ki he Fakataha Tokoni, fakahū mai 'e ia ha'ane Lao Fakatonutonu ke alea'i 'aki 'a e me'a ko ia, he ko e fetongi 'o e lao, 'oku fakahū mai 'a e lao ke ne fetongi. Ka 'oku 'ikai ko e kumi ha fale'i ke fai ha sio ki ai Sea. Ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea fakamālō pē au ki he fakatonutonu ka 'oku 'asi 'a e fo'i lea ko e Fakataha Tokoni 'i he fo'i kupu'i lao 'oku fakahū mai, pea 'oku mahu'inga he ko e Fakataha Tokoni ko e taimi 'oku Sea ai 'a 'Ene 'Afio 'i he Kapineti. Ko e me'a ia 'oku 'ilo 'e māmani, ko e Fakataha Tokoni 'i he kupu 50 'o e Konisitūtone 'o e fonua ni, ko e kau fale'i pē he fili pē 'e he Tu'i 'i he'ene *discretion* pē 'a'ana. 'I he'ene pehē 'oku veiveiua, *vague, it's confusing* .

'Eiki Minisitā Lao: 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu pē Sea. Ko e kupu 50 ko ē e Konisitūtone kuo pau ke fakanofu 'e he Tu'i 'a e Fakataha Tokoni ke fale'i ia, pea hokohoko atu ai Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku 'uhingá he 'oku *mix up* e fo'i lea Fakataha Tokoni he ngaahi *context* kehe, he ngaahi 'ātakai kehe, 'oku 'ikai ko e taumu'a ia 'o e fo'i lea ko e Fakataha Tokoni, 'oku mahu'inga ke tau hanga 'o vete, pea kapau ko ia pea 'oatu a 'a e 'ū mafai 'o fokotu'u he kupu 50 ke fakahoko 'aki 'a e fatongia ko ia, he 'oku ta'e-fakakonisitūtone, ko 'eku fokotu'ú ia Sea.

Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou tukuange pē faingamālie ki Tongatapu 7 ke 'omai 'ene fakamatala ka 'oku 'ikai ke fu'u 'uhinga lelei kia au 'ene me'a. Ko Tongatapu 7 'oku ke me'a mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha Fakataha Tokoni, hili ko ia 'oku hā mahino pē he kupu 50 'o 'etau Konisitūtone, 'oku ke me'a mai 'oku 'ikai ke faka-Konisitūtone, ka 'oku hā pē 'i he Konisitūtone he kupu 50, ko ena 'oku 'osi lau mai 'e he 'Eiki Tokoni Palēmia 'a e kupu 50, 'a ia ko e kupu si'i (1) 'o e kupu 50 'oku 'asi ai kuo pau ke fakanofa 'e he Tu'i ha Fakataha Tokoni. ...

<005>

Taimi: 1635-1640

Eiki Sea: ... 'oku ke fakahalaki 'a e me'a 'oku hā hinehina mo 'uli'uli he 'etau Konisitūtone ko e hā 'ene felāve'i pea mo e Lao Fakaangaanga 'oku fakahū mai 'e Tongatapu 5.

Paula Piveni Piukala: Ko 'ene felāve'i eni Sea. Ko e kupu 50 'oku 'ikai ke fokotu'u ai ha mafai ia ke nau fai'aki e fakanofa ko eni 'ikai ke fokotu'u ia ai. Ko 'eku 'uhinga kapau 'oku 'i ai pea 'oatu 'a e mafai 'o tuku he kupu 50, ka 'oku hanga he kupu ia ko eni ko 'eku poini eni Sea. Kuo 'osi 'i ai 'a e *definition* fakamāmani lahi ki he *Privy Council*. Ko e *Privy Council* 'i he *definition* fakamāmani lahi ko e Sea 'ene 'Afio he Kapinetai pea liliu leva 'a e fo'i fa'unga Kapinetai 'o Fakataha Tokoni. Ko eni 'oku tau 'omai 'etautolu fakahū *force fit* 'ikai ke 'omai ko 'eku 'uhinga ia 'eku pehē atu 'eku fakalave atu ke tau fakakaukau'i 'a e fo'i fakakaukau ko ē ke fakahū ā 'ai ā ko e *advisory council* he 'oku tu'u fehalaaki ke ua ha *definition*.

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu atu pē mu'a Sea he koe'uhí hangē ko e me'a ko ē na'a ku fakahoha'a atu ai ko ē 'anenai. Ko e me'a ē 'oku tohi he Konisitūtone ke fili 'e he Tu'i hono kau fale'i ko e kau mēmipa ia 'o e Fakataha Tokoni pea 'oku toki fai pē 'a e fili ia ko ia 'e he 'Ene 'Afio 'i he hili 'a e fale'i. 'Oku 'ikai ke nau kau nautolu hono fili, ka ko e me'a ko ē 'oku ou 'uhinga atu au ki ai ko eni ki he'ene me'a ko ē 'oku ne me'a mai'aki 'oku tonu ke fakalelei'i 'a e kupu 50, ka ko e me'a ia 'oku ou fakatonutonu atu 'oku lolotonga tu'u 'a e kupu 50 'oku manava pē ia pea tonu pē ia 'i ai pē. Ko e fakatonutonu ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea te u toe 'oatu 'a e fakatātā ko eni na'a toe mahino ange ko e hema 'oku tau 'ilo kātoa e hema pea kapau 'oku toe *redefine* mai hē 'oku mata'u ia fele 'a *accident*.

Lord Nuku: Sea ko 'eku fakatonutonu atu. Tau nofo pē 'i he kupu 50 tuku e toe 'ai ia ke toe faiako 'alu ki he hema mo e mata'u, tau lau pē ko ē kuo pau ke fakanofa he Tu'i.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ko e hā 'a e hala ko ē 'oku 'uhinga ai ho fakatonutonu Sea?

Tokanga Tongatapu 7 'ikai ha mafai he kupu 50 ke fakamafai'i Tu'i pe Fakataha Tokoni ke fakanofa Komisiona Fakafepaki'i Ta'efaitotonu

Paula Piveni Piukala: 'Oku mahu'inga Sea he 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'oku 'omai he kupu 50 ke fakanofa 'e he Tu'i pē ko e Fakataha Tokoni 'a e *Anti-Corruption* 'ikai 'asi ia heni.

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Mafai mei fē.

Lord Nuku: Ko 'etau fakahoha' a ko eni Sea fekau'aki mo e kupu 50.

'Eiki Palēmia: Sea ko e Konisitūtone foki Sea kapau pē te u tokoni atu 'oku ne 'omai e ngaahi tau pehē ngaahi tefito'i mo'oni. Ka ko e Lao leva 'oku ne 'omai'aki 'a e fakakiiki ko u tui 'oku mea'i pē he Feitu'u na Sea pea ko e Lao ko eni 'oku ne 'omai ai 'a e *appointment authority* pē ko e tokotaha ke ne hanga 'o fakanofa 'a e *Anti-Corruption Commissioner* 'oku mahino mai he fo'i Lao ko eni 'a e tokotaha ko ia. 'E ala tohi'i mai pē ia ko e Sea 'o e Fale Alea ka 'i heni 'osi tohi'i pau mai 'a e tokotaha pē ko e *appointment authority* 'i ai mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki 'oku ou kole atu ke mou kātaki 'o lau 'a e Konisitūtone ke mou mahino'i. Ko e *authority* 'e lava pē ia ke ma'u mei ha feitu'u pē 'i he Konisitūtone pē ko ha Lao makehe. Ko e Lao Fakaangaanga ko ē ki he Komisiona ke ne hanga 'o Fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonu 'oku ne hanga 'e ia ... 'oku fokotu'u heni ke ne hanga 'o fakamafai'i 'a e Fakataha Tokoni. 'A ia 'oku fokotu'u 'i he kupu 50 ko ē 'a e Konisitūtone, tau fakatātā'aki pē 'a e kupu 50 (A) 'a e Palēmia 'oku 'i ai 'a e ngaahi Lao 'oku ne fakaiivia'i 'a e Palēmia 'a ia 'oku fakanofa e kupu 50 (A) 'o e Konisitūtone. 'Oku 'ikai ke hā ia he Konisitūtone 'o hangē pē ko e taimi ko ē 'oku fakanofa ai 'a e Sea 'o e Fale Alea.

Ko e Sea e Fale Alea 'i he Lao ko ē 'Omipatimeni 'oku ne fakanofa 'a e 'Omipatimeni 'i ha tali 'e he Fale Alea. 'Oku 'ikai ke hā ia 'i he Konisitūtone 'oku hā ia 'i he Lao ko ē e 'Omipatimeni. 'A ia ko e ngaahi Lao 'oku tau'atāina pē ke nau fokotu'u ki ha kupu fakalao kuo 'osi fokotu'u 'e he tau Konisitūtone ke nau hanga 'o fakahoko 'a e ngāue 'oku fakamafai'i 'e he Lao ko ia. Ko e Tefito'i Lao ko eni 'oku ne hanga 'o fakamafai'i 'a e Fakataha Tokoni 'i he kupu 50. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke hā mai he kupu 50. Ko e ngaahi faka'uhinga ko ē 'oku 'omai 'e Tongatapu 7 'o kapau ko e me'a ia 'oku tui ki ai ...

<007>

Taimi: 1640-1645

'Eiki Sea : ...pea ne liliu 'e ia 'a e kupu 50. 'I he'ene tu'u he taimi ni lolotonga mo'ui pe laumalie lelei pe 'a e kupu 50 pehē foki ki he Fakataha Tokoni. Pea mo e ngaahi fakamatala 'oku ha 'i he kupu 50 (1), kupu 50 (2), kupu 50 (3) fekau'aki mo e Fakataha Tokoni. Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi mafai kehe ia 'oku ma'u 'e he Fakataha Tokoni, 'oku 'ikai ke 'i he kupu 50 ia ka 'oku fakaiivia'i ia he ngaahi Lao kehekehe. 'A ia ko e me'a 'oku ke tui ki ai 'e Tongatapu 7 'osi mahino kia au, ka 'oku tonu ke ke toki fakahū mai ha'o Lao ke liliu 'etau Konisitūtone. Ka ko 'ene tu'u he taimi ni 'oku fakalao pe ē pea mo e Lao Fakaangaanga kuo fakafoki 'e Tongatapu 5. Pea ko eni 'oku 'amanaki ke fakamali'i pea mo e Lao Fakaangaanga ko eni 'a e Pule'anga 'a ia 'oku ui ko e Lao Fika 5/2023. Ka tau hoko atu Hou'eiki.

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea ke u ki'i...

'Eiki Sea : Tongatapu 7 'osi mahino ho'o me'a 'a koe.

Paula Piveni Piukala : Ko e ki'i me'a fo'ou eni.

'Eiki Sea : He 'ikai ke ke toe lava koe ia 'o liliu 'emau fakakaukau he ko e Lao eni ia kuo 'osi pulusi ko ho'o faka'uhinga ke toki 'omai ia ha'o Lao Fakaangaanga ke liliu 'a e kupu 50 'o e Konisitūtone ...

Paula Piveni Piukala : Ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘ohake ke fakatokanga’i.

'Eiki Sea : ‘Oku mau fakatokanga’i pea ke me’a hifo ki lalo. Tau hoko atu ki he’etau ‘asenita Hou'eiki Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 4/2023 te u kole ki he Fakaafongga Tongatapu 5 kātaki ‘omai ha’o fakamatala nounou ‘ikai toe laka ange he miniti ‘e 5.

Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga Taautaha Fika 4/2023

'Aisake Eke : 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki ‘o e Fale Alea. Ko e tu’u foki ‘i he taimi ni ko e fokotu’u ko eni e sino ko eni ‘oku ne tau’i ko ia e faihala pea kuo pau leva ‘oku ‘i ai ‘ene kau ngāue pea ‘oku pau leva ke ‘i ai ‘a hono vāhenga. Koe’uhi kuo ‘osi tali ‘a e Lao ia kuo fokotu’u mai fakatonutonu e lao lolotonga ko eni ‘o e Tau’i ‘o e Faihala. Ko e vāhenga ko ia e Komisiona ‘oku kau ia ‘i he mafai ko ē ‘o e ngāue ‘a e mafai ko ia ki he Ma’u Mafai ki he Vāhenga. Pea ‘i he’ene pehē ‘e pau ke muimui taha pē pea mo e kau ngāue ka ko e Lao ko eni lolotonga ‘o e Ma’u Mafai ki he Vāhenga ‘oku te’eki ke kau ai ‘a e sino ia ko eni ‘o e Komisiona ki he Tau’i ko ia ‘o e Faihala.

‘A ia ko e ki’i Lao ko eni kupu 2 ke fakakau atu ‘a e sino ko eni ki he lisi ko ē ‘o kinautolu ‘i he Ma’u Mafai ko ē Vāhenga ke kau kinautolu ‘i honau fatongia ko ē ‘i hono fakakaukau’i ‘enau vāhenga. ‘A ia ko e ‘uhinga eni ko e tafe pē eni ia mei he Tefito’i Lao he ‘oku felāve’i ia mo e vāhenga pea kuo pau leva ke liliu ‘a e Lao ko eni he Ma’u Mafai Vāhenga ke fakakau kinautolu ki he’enau lisi ngāue. Ko hono ‘uhinga lahi pē ia ‘a e ki’i fokotu’u atu ko eni koe’uhi ke na ‘alu fakataha pē pea mo e Lao ko eni ki he fakatonutonu ki he Tefito’i Lao ‘o e Komisiona Tau’i e Faihala Sea mālō.

'Eiki Sea : Kalake kau lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2023.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2023

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2023. Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ma’u Mafai Vāhenga.

‘OKU TU'UTU'UNI ‘E HE TU’I mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule'anga ‘o pehē: Kupu 1 – Hingoa Nounou - Kupu si’i (1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2023.

Pāloti’i ‘o tali lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2023

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea loto ki ai ‘a Tevita Fatafahi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Likuohihifo Fusimalohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Veivosa Light of Life

Taka, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 20.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Tu'utu'uni Sea Fale Alea tukuhifo ki he Komiti Pa'anga Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma'u Mafai Vāhenga 2023

'Eiki Sea : 'I he'ene pehē 'oku tali hono lau 'uluaki te u tukuhifo eni ki he Kōmiti Pa'anga.

<008>

Taimi: 1645-1650

'Eiki Sea: ... Hou'eiki neongo na'e te'eki ai ke 'asenita'i atu ka na'e tufa atu pē he Monite Lao Fakaangaanga Fika 6/2023 mo e Lao Fakaangaanga Fika 7/2023 ko e ongo lao ko eni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue pea mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Poate 'o e Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue.

Kimu'a pea tau lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga Fika 6 te u kole eni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke kātaki 'o mai ha fakamatala nounou 'ikai toe lōloa ange he miniti 'e nima.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō Kau Ngāue 2023

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea fakatapu atu ki he ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni kae 'atā ke fai atu pē 'a e ki'i fakamatala nounou pē fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ko ia 'oku 'omai ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō 'o e Kau Ngāue 'a e 2023.

Ko e taumu'a tefito pē 'a e fakatonutonu ko eni ke fakalahi 'a e 'uhinga'i lea 'o e Mēmipa ki he kupu ua 'o e Tefito'i Lao 'oku fakakau mo e fakahū mai he kau Mēmipa fo'ou ki he sino'i pa'anga 'a ia ko e kau Mēmipa fo'ou 'oku kau ai 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga, sino fakataautaha mo e ngaahi sino 'a e Pule'anga, kautaha 'a e Pule'anga mo e ngaahi kautaha kotoa pē 'a e Pule'anga mo e ngaahi Komisoni fakapule'anga mo e ngaahi Poate Fakalao 'a ia ko e ngaahi fokotu'u pē ia 'oku 'oatu 'i he lao fakatonutonu ko 'eni. Fokotu'u atu.

'Eiki Sea: Te u kole heni ki he Kalake ke ne lau mai e tohi 'oku fakahū mai 'aki e Lao Fakaangaanga ko eni.

Tohi mei he Pule'anga ke alea'i fakavavevave 'enau ngaahi Lao Fakaangaanga

Kalake Tēpile:

('Ulu'i tohi pē 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia)

'Aho 28 'o Ma'asi 2023

Lord Fakafanua
'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA.

'Eiki Sea,

RE: Kole ke hoko 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu 2023, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2023 mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Poate 'o e Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2023 ko e Lao Fakavavevave 'o fakatatau mo 'etau Tu'utu'uni Ngāue.

Ko u faka'apa'apa mo kole atu ki he Feitu'u na ke ke laumālie lelei mu'a 'o tali ke hoko 'a e Lao Fakaangaanga 'oku hā atu 'i 'olunga ko e Lao Fakavavevave 'o hangē ko ia kuo faka'atā 'e he kupu 33 konga A 'o e Tohi Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Alea.

'Oku makatu'unga 'a e kole ko 'eni ko e 'uhinga 'oku fu'u fiema'u ke feme'a'aki ki ai 'a e Fale Alea koe'uhí 'oku fu'u fiema'u ke fakakau 'i he Patiseti 2023/2024 pea mo fakahoko lelei 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga.

Fakatauange pē 'e laumālie lelei 'a e Feitu'u na ki he kole 'oku fakahoko atu ni.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Sāmiu Kuita Vaipulu
(*Palēmia Le'ole'o 'o Tonga*)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake tau lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2023.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē, Kupu 1 Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea. Kupu (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue 2023.

Pāloti'i 'o tali lau 'uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Sino'i Pa'anga Mālōlō

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi ...

<009>

Taimi: 1650 – 1655

Kalake Tēpile: ... Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto Fonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, His Serene Highness Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai e toko 21 Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea

Lau tu’o ua Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2023

‘Eiki Sea: Koe’uhi ko e Lao Fakaangaanga ko ení ‘oku fakahū mai e tohi meí he ‘Eiki Palēmiá ke fakavavevave. ‘Ikai ke tu’utu’uni ke tukuhifo ki ha Kōmiti ‘e hoko atu ki hono lau tu’o 2. Kole atu ki he Kalaké ke lau tu’o 2.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he 2023.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Leá Kupu (1) ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he ngāué 2023.

‘Eiki Sea: Ha’apai 13, Tongatapu 4

Māteni Tapueluelu: Sea, tapu mo e Feitu’u na ‘i ai e faka’apa’apa lahi atu ki he Palēmiá mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá Sea. Fokoutua atu pe motu’á ni ia ko e poupou atu ki he Laó ni. Ko e te’eki ‘osi e ‘a’ahi Faka-Fale Alea e motu’á ni na’e kole ‘e he ni’ihi ia e me’a ko ení. Pea ko u faka’amu pe ‘oku nau me’a mai ‘i he letiō, ko ení ‘oku vave e ngāue ki ai ‘a e Pule’angá. Na’a nau kole ‘oku maau ange hono ‘ave fakamā’opo’opo hake ke tokanga’i mai meí he Pule’angá.

Pea ‘oku ‘i ai e fakamālō ki he Pule’angá ‘i he ngāue fakavavevave ko ení Sea. Na’e tufa fuoloa mai pea fai e vakai ki ai pea ko e anga ia e vakai e mātu’á ni. Pea ‘oku fai e poupou atu Sea, mālo ‘aupito e ma’u faingamālié.

‘Eiki Sea: Mālō, tau lau tu’o 2, ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he ngāué, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Paula Piveni Piukala, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, loto ki ai e toko 22 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he Ngāue 2023. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he Ngāue.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē;

1 Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Leá Kupu

(1) ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he Ngāué 2023.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he Ngāué 2023

‘Eiki Sea: Tau pāloti, ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he Ngāué fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto kiai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palemia, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Sea loto ki ai e toko 22.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga ko ení, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali ‘e he Falé ni ‘a e Lao Fakaangaanga ko ení ‘oku fakavave’i ‘e he Pule’angá, ‘Eiki Minisitā Pa’anga me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Falé ‘oatu pe fakamālō koe’uhí koe laumālie lelei e Falé ki he Lao ko ení, mālō.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Poate ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he Ngāue 2023

‘Eiki Sea: Tau hoko atu leva ki he Lao Fakaangaanga Fika 7/2023. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Poate ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he Ngāue ...

<010>

Taimi: 1655-1700

‘Eiki Sea: ... ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu pē ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipá, ko e ongo fakatonutonu natula tatau pe ení ia mo e, ka ko e fekau’aki ení ia mo e Poaté ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō pea ko e fokotu’u atu pē Sea mālō.

‘Eiki Sea: Lau ‘uluaki.

Kalake Tēpile: LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE POATE ‘O E SINO’I PA’ANGA MĀLŌLŌ MEI HE NGĀUE 2023. KO E LAO FAKAANGAANGA KE FAKATONUTONU KI HE POATE SINO’I PA’ANGA MĀLŌLŌ MEI HE NGĀUE 2023.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1. Hingoa nounou mo e ‘Uhinga’i lea

- (1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Poate ‘o e Sino’i Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he Ngāue 2023.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Poate ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he Ngāue, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafahi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Vaea Taione, *Dulcie Elaine* Tei ...

‘Aisake Eke: Fakamolemole pē Sea kātaki. Ko u ki’i kumi fō’i laó, ko e ‘alu pē ení he lao ko ē na’e toki ‘osí, kuo ‘osi tali foki ia kātaki fakamolemole. Ko e ki’i, kātaki ‘oku ki’i hamumu ‘oku me’a ko ē ‘oku ma’ú ‘oku ‘ikai ke fu’u ...

‘Eiki Sea: Ko e Lao Fika 7/2023 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Poate ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō meí he Ngāue. Na’e toki tufa pē lao ko ení he Mōnité pea ‘oku kau ia he ngaahi lao kuo fakamo’oni’i mai meí he Pule’angá ko e Lao Fakavavevave.

‘Aisake Eke: Sea ko e ki’i, mahalo, fakamolemole. Tapu mo e Feitu’u na mo e Fale Aleá. Ko e fika 7 ko e liliu pē ki aí ‘a e ‘uhinga ‘o e Mēmipá. Ka ko e ‘uhinga ko e 6 ko e tatau pē?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia. Ko e lilu tatau pē. Koe’uhí pē ko e lao ko e Lao foki ko ē ki he Pa’anga Mālōlō ka ko eni ko e fekau’aki mo e Poaté.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e 6 ko e Lao ia ko ē ki he Sino’i Pa’angá Mālōlō, ‘a ia ko e fakatonutonu *harmonise* ‘aki pē eni ‘a e lao ko ení ki he lao ko ē. ‘Oku ‘ikai toe ‘i ai ha me’a fo’ou ia ko e fakatonutonu pē ke na fenāpasi e ongo laó.

‘Eiki Sea: Hou’eiki te u fakamanatu atu ‘etau Tohi Tu’utu’uní ko e lau ‘uluaki ‘a e fakamatala ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘ikai toe lōloa ange he miniti ‘e nimá. Tapu ke toe lea pe fai ha fehu’i pe ko ha feme’a’aki. Hili hono lau ‘uluakí ‘e toki ‘oatu homou faingamālie ke mou toki me’a mai ha ngaahi fakama’ala’ala hili e lau tu’o uá he ko eni te tau hoko atu hono lau tu’o uá.

Nau pehē ko ha me’a faka-*procedure* eni na’e faka’atā atú, kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’o tatau ka koe’uhí ko ho’o fehu’i ‘a koe ki he kakano ‘o e laó, ‘oku tapu ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uní. Hoko atu e pāloti Kalake.

Kalake Tēpile: Loto ki ai ‘a e Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e tokoni 22.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē.

‘Eiki Sea: Lau tu’o ua.

Kalake Tēpile: LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE POATE ‘O E SINO’I PA’ANGA MALOLO MEI HE NGĀUE 2023.

KO E LAO FAKAANGAANGA KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KI HE POATE ‘O E SINO’I PA’ANGA MALOLO MEI HE NGAUE 2023

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1.Hingoa nounou mo e ‘Uhinga’i lea

- (1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Poate ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2023.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaanga ko ení fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a e Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Mo’uí,

‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli ...

<002>

Taimi: 1700-1705

Kalake Tēpile: ... Minisitā Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vatau Mefi Hui. ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, loto ki ai ‘a e toko 21.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o 2 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Sai, Hou’eiki ko e faingamālie ko ē ke mou fakafehu’i pē fai ha feme’a’aki ‘i he ‘ū lao, hili hono lau tu’o 2, fiema’u ke fokotu’u mai ‘e taha pea poupu’i ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. Pea kapau he ‘ikai ke tukuhifo ki he Komiti Kakato, te tau hoko atu leva ki hono lau tu’o 3, pea ko e ‘osi ko ia hono lau tu’o 3 kimu’a pea pāloti, ‘oku ‘i ai mo e faingamālie faka’osi ke ‘omai ho’omou fakatonutonu me’a ngutu mai pē ki he fakatonutonu ‘o e Lao Fakaangaanga, pē ‘e hoko atu ha feme’a’aki mo ha ngaahi tali fehu’i mei he Pule’anga. Pea te u hoko atu leva ki hono lau tu’o 3, kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku mou fie fehu’i ki he Pule’anga, faingamālie kimu’a pea tau pāloti faka’osi mo lau tu’o 3, lau tu’o 3 kalake.

Kalake Tēpile: LAO FAKAANGAANGA FAKATONUTONU KI HE POATE ‘O E SINO’I PA’ANGA MĀLŌLŌ MEI HE NGĀUE 2023. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao Ki he Poate ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue.

‘Oku **Tu’utu’uni** ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga, ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

- 1) Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea. ‘E Ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Poate ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue, 2023.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Poate Sino’i Pa’anga mei he Ngāue 2023

Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 3 ‘o e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Poate ‘o e Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Fusimalohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, loto ki ai ‘a e toko 22.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 3 ‘o e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali 'e he Fale ni 'a e Lao Fakaangaanga 'oku fakavave'i 'e he Pule'anga, me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Eiki Minisitā Pa'anga: Fakamālō lahi atu ki he Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa ko 'enau, mou laumālie lelei 'o tali 'a e Lao Fakaangaanga fika 6 mo e fika 7. Mālō.

Eiki Sea: Te u kole ki he Kalake ke ne lau mai e tohi faile fika LO/213.

Tohi kole mei he Palēmia ke alea'i ngaahi Lao fakavavevave

Kalake Tēpile: Tohi ko eni 'i he 'ulu'i tohi pē 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia.

'Aho 29 'o Ma'asi, 2023

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Re: Kole ke hoko 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2023, ko e Lao Fakavavevave 'o fakatatau mo 'etau Tu'utu'uni Ngāue.

'Oku ou faka'apa'apa mo kole atu ki he Feitu'u na ke ke laumālie lelei mu'a 'o tali ke hoko 'a e Lao Fakaangaanga 'oku hā atu 'i 'olunga ko e Lao Fakavavevave 'o hangē ko ia kuo faka'atā 'e he kupu 33 konga (a) 'o e Tohi Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Alea.

'Oku makatu'unga 'a e kole ko eni ko e 'uhingá 'oku fu'u fiema'u ke feme'a'aki ki ai 'a e Fale Alea koe'uhi ko e teu fili 'a e kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 'i Mē, 2023, pea mo fakahoko lelei 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga.

Fakatauange pē 'e laumālie lelei 'a e Feitu'u na ki he kole 'oku fakahoko atu ni.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Hu'akavameiliku,
Palēmia 'o Tonga.

Mālō 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Hou'eiki hangē pē ko e me'a 'oku mou mea'i ko e Lao Fakaangaanga fika 2/2023 ko eni Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2023. Na'e fakahū mai ki he Fale ni 'i he 'aho 27 'o Ma'asi, 2023 'a ia ko e Monite 'o e uike ni na'e lau 'uluaki pea tali 'e he Fale ni pea tukuhifo ki he Komiti Lao, koe'uhi ko hono fakahū mai 'a e tohi ko eni 'i he taimi ni ...

<005>

Taimi: 1705-1710

'Eiki Sea: ..Taimi ni te u fakafoki mai 'a e Lao Fakaangaanga ko eni mei he Komiti Lao ke hoko atu e ngāue ki ai 'a e Fale. 'A ia na'e 'osi lau 'uluaki pea toki tukuhifo ki he Komiti Lao te u kole eni ke lau tu'o ua. Hou'eiki ko e faingamālie hili hono lau tu'o ua kapau 'oku fiema'u ke toe hoko atu e feme'a'aki ke fokotu'u mai ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai ki ai 'a hono sivilivi'i 'a e Lao Fakaangaanga ko eni, ka 'ikai 'e hoko atu 'a hono lau 'i hono lau tu'o tolu. Kole atu ki he Kalake ke lau tu'o ua mai 'a e Lao Fakaangaanga.

Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2023

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2023.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo.

'Oku Tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē. Kupu 1: Hingoa Nounou mo e 'uhinga'i lea.

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2023.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu'u tukuhifo ki he Komiti Kakato Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2023

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga kole atu Sea ke tukuhifo ki he Komiti Kakato 'oku 'i ai e fanga ki'i me'a 'oku fai 'a e tokanga ki ai Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4? Hou'eiki ko 'ene lava ia 'etau 'asenita 'i he Fale Alea ko e toenga 'etau ngāue 'oku 'i he Komiti Kakato fakamanatu atu ki he Sea e Komiti Kakato e lipooti folau faka-Fale Alea 'i he 'aitemi fika 4.6 'i he 'asenita tānaki atu ki ai mo e Lao Fakaangaanga ko eni Fika 2/2023 kei hoko atu pē tau houa ngāue Hou'eiki ki he 7 kapau 'oku mou fie mālōlō he taimi ni pea mou faka'ilonga mai ka 'ikai te tau liliu 'o Komiti Kakato. Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato.

Lord Tu'ilakepa: Sea tau ki'i mālōlō pea tau hū mai pē 'o Komiti Kakato. Ko e fokotu'u atu pē fa'iteliha pē 'a e Feitu'una

'Eiki Sea: Fēfē kapau te tau liliu 'o Komiti Kakato pea ke toki ui 'e koe e mālōlō. Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie tau ki'i mālōlō ka mou toki me'a mai

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1730-1735

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato (Lord Tu'ilakepa)

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki mālō ho'omou laumālie tau ma'u e houa fakataha e efiāfi ni. Kei fakatokanga'i pē 'oku ki'i mokomoko pē ka 'oku 'afu hotau Fale ni ke ki'i faingamālie'i e Hou'eiki koe'uhi ko homou kote ka 'oku ai ha taha 'oku fie to'o hono fetongi sai pē. Tau hoko atu Hou'eiki 'anenai na'a tau foki ki Fale Alea ke 'omi ha tu'utu'uni mei ai. Makatu'unga pē kamata ke u vakai'i e kau Fakafofonga mei he malanga e taha he Hou'eiki ko u lave'i 'oku laumālie lelei pē e 'Eiki Palēmia. 'Eiki Palēmia ke tau fou pē he founa ko ia angamaheni. Ko e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Tāmate Afi lahi 'aupito 'aupito 'aupito e 'u me'a fakapālangi ia ai. Peesi 17 ko u 'osi kamata kole ki he kau Kalake ke nau faka'ilonga'i mai koe'uhi ke nounou 'etau ngāue. Kau ai pea mo e peesi 25..

'Eiki Palēmia : Sea kātaki fakamolemole ko e ki'i kole pē ki ho'o kau Kalake ko e 'uhinga 'oku kau foki 'a e fo'i Lao ko eni na'e tukuhifo kau 'Ofisakolo he fakavavevave. 'A ia foki hangē pē 'oku ke mea'i ko 'etau tu'utu'uni pau ke lele'i e fo'i me'a fakavavevave ia ke 'osi pea toki hoko ki ha me'a kehe. Ko e fakamanatu pē. Mālō Sea.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2023

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole kātaki 'oku mo'oni 'a e 'Eiki Palēmia ko 'etau Lao Fakavavevave kuo pau leva ke toloi 'etau me'a kotoa ko 'etau Tu'utu'uni ia ka ne 'ikai ke u fakatokanga'i ke tau 'unu leva ki he Lao Fakavavevave. Fakatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni ko e Lao Fakavavevave 'io 'Eiki Palēmia fakamo'oni mai ai pea 'oku 'osi fakamo'oni ia mei Fale Alea pea kuo tukuhifo koe'uhi ko e Fakafofonga Fika 4 Tongatapu na'a ne fiema'u ke tukuhifo ki he Fale ki he Kōmiti Kakato.

Hou'eiki me'a mai ha taha 'o kapau 'oku ke fie me'a ki he fo'i Lao ko eni, pea kapau 'oku 'ikai he 'oku 'ikai ke 'i heni e Fakafofonga. 'Io me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo

'Eiki Palēmia : Mālō Sea. Ke ki'i fakama'ala'ala vave pē Sea ki he kau Mēmipa 'a e fakamālō atu ki he Feitu'ú na he faingamālie fakamālō atu ki he Sea he tali 'a e ki'i tohi na'e 'omai. 'A ia ko e fo'i Lao foki ko eni Sea 'oku pau ke te ngāue he ta'u 'e 16 pea toki ma'u ha'ate ki'i sēniti 'oku tatau ki he ta'u 'e 2 'ete ngāue 'a e kau 'ofisakolo mo e pule fakavahe. Pea ko e feinga leva ko ē ko e fokotu'u mai 'e he Lao ko eni, ...

<008>

Taimi: 1735-1740

'Eiki Palēmia: ... kapau 'e holoki hifo pē 'o vahevahe ke nau ma'u 'a e seniti ko ia ko ē 'oku nau ma'u ka 'i he 'osi 'enau fo'i teemi ta'u 4 kotoa pē. 'A ia ko e vahevahe hifo pē 'enau me'a ko ē na'e ma'u 'i he lolotonga ni kae ma'u pē he 'osi 'enau fo'i teemi kotoa pē. Pea ko e kupu

leva ia ko ē hono 11 fakatonutonu ki he 11 Sea ‘o kapau leva ‘e tau pehē ‘e mālōlō pē hoko ha me’a ki he ‘ofisakolo ‘i he vaha’a e ta’u ‘e ua mo e ta’u ‘e fā. ‘E ma’u leva ‘ene vāhenga māhina ‘e fā. Pea ko e toenga leva mei ai tau pehē pē kamata atu pē ai ha me’a ‘e hoko ma’u pē ‘ene vāhenga māhina ‘e tolu.

‘A ia ko e fokotu’utu’u atu pē ia Sea ko e ko ‘ene monū’ia tatau pē ka ‘oku tofitofi hifo ke ‘oange pē ki he ‘ofisakolo ‘i he ‘osi kotoa pē ‘ene teemi fakata’u 4 kotoa pē. ‘Oku tau ‘ilo kotoa pē ‘oku ‘i ai e taimi lahi ko e kau ‘ofisakolo ‘oku nau si’i kātaki’i pē ka nau ngāue pē ko e ‘uhinga ke ma’u ‘a e ta’u ko ia ‘oku fiema’u neongo ‘a e tau pehē pē na ‘oku mahamahaki pē ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga ha ngaahi me’a kehe. Ka ‘i he faingamālie ko eni ‘oku ‘ave leva ‘o kapau pē ‘oku ke fakahoko fatongia ‘o lava he ‘osi e fo’i fili ko ia he ta’u ‘e 4 pea ‘oatu ‘a e māhina ‘e ono ‘a ho’o ngāue pea mo e hangē pē ko ena ko e fakatonutonu ki he kupu 11 fokotu’u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ‘io me’a mai Fakafofonga 13 Ha’apai.

Veivosa Taka: Sea tapu pea mo e Feitu’u na fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki he Fale ni ‘Eiki Sea ko e fokoutua hake pē motu’a ia ke fai ha fakamālō koe’uhí ko e ngāue lahi eni pea mo hono fakahoko mai he ‘Eiki Palēmia, Minisitā Lao kae ‘uma’ā ‘enau kau ngāue ‘a e ‘a e ngaahi me’a ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga fakamolemole ko e me’a eni na’e lave lahi taha ki ai e kau Fakafofonga ‘a e ‘omai ko ē ‘etau ngāue pea mou me’a moutolu he me’a kehe. Fēfē ke tau ‘ai e fo’i lao ke tali pea ke toki me’a fakamālō mai ki he he ko ‘etau angamaheni ia.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e ‘uhinga pē ‘e tukuange ha Mēmipa ke ne malanga ki ha me’a ‘oku tokanga ki ai he ē.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Kae toki fai e fakamālō ‘amui he taimi tali ē.

Fehu’ia pē ‘oku malava ha ki’i fakahounga ma’a e kau ‘ofisakolo ne faifatongia kimu’a

Veivosa Taka: Sea ko e fakamālō pē Sea ki ho’o fakamaama pea ko u tali pē ka ‘oku ‘i ai e ki’i kongā ‘oku fie lave ki ai. Ko e ngaahi me’a kotoa pē kuo u fakahoko mai ‘e me’a mai ‘aki ia he ‘Eiki Palēmia ‘oku ou pou pou ki ai. Ko e ki’i kongā pē eni ia ‘Eiki Sea ‘oku ou lave ki ai ki he ni’ihi ko ē ne nau ngāue’i mai ‘a e ngaahi ta’u lahi pea fai e liliu ko eni ko e kole pē ‘e anga’ofa e Palēmia ‘emau Pule’anga ‘omi mu’a ha ki’i fakahounga he ‘oku ‘i ai e ni’ihi ia kuo nau ‘osi ta’u 12 ka kuo liliu e laó pē ‘oku ta’emahino ia na’a na’a ui ia ki he tafā’aki ‘e taha he fo’i ta’u pē ko ia mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki’i tokoni atu pē ke nounou ko ‘etau lao ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakatatau ki he kupu 20 ‘o e Konisitūtone Sea he ‘ikai ke tau lava ‘o foki kimui tau ‘alu pē mei hē kimu’a ko ia pē Sea mālō.

Veivosa Taka: Mālō Sea fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u ē me’a mai Tongatapu 2.

Fehu’ia founga fika’i me’a’ofa ma’a e ‘ofisakolo mo e ‘ofisa fakavāhenga

‘Uhila moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Fakamālō atu foki ki he Pule’anga he ngāue lahi ko eni ki hono monomono e lao ko eni. Ko e ki’i ‘eke pē eni ia ke fakama’ala’ala mo fakamahino mai ‘a e anga ko eni e tu’u ‘a e ‘a e kupu ko eni ‘i he fakatonutonu ko eni ‘o e kupu 11. Kupu (2) Konga A. ‘A ia ko e ‘uhinga e kongā ko ia ‘e ‘osi e ta’u ‘e 4 kotoa pē ‘e toe kamata fo’ou pē hono lau e ‘a e teemi ko eni ‘a e ‘Ofisa ko eni fakatātā pē kapau ‘e pekia ia ko e ‘osi ia e ta’u 13 ‘ene fakahoko fatongia kuo ‘osi toho foki e ta’u ‘e 4 ia ‘e tolu ko ē ‘a ia ko e fo’i mahina pē ia ‘e tolu te ne hanga ‘o toho? ‘E fo’i ta’u pē ia ‘e taha ‘oku toe ko ē pea, ‘i he’ene pekia ko e fo’i ta’u fo’ou pē ‘e taha na’a ne ngāue’i. Ko e ‘ai pē ke ke fakama’ala’ala pē ke mahino e anga ko eni hono fika’i holo e ‘a e me’a’ofa ki he ni’ihi ko eni he kuo ‘osi toho foki e ta’u ia ‘e 4, 4 mo e 4 mo e 4 pea ko e ta’u pē ‘e taha ia kuo pekia ‘a ia ko e māhina pē ‘e tolu te ne toho ko ia pē ‘oku tonu ‘eku faka’uhinga pē ‘oku hala ia Sea mālō.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea ‘oku toho faka ...

<009>

Taimi: 1740 – 1745

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... 4 pe ia ‘i he’ene tu’u ko ē ‘i he taimi ní. Kapau, hangē pe ia ko e kau Mēmipa Fale Aleá. Ko ‘ene ta’u 4 pē ko ‘ene lava e, pea mate ia kimu’a pau leva ke foki ki he tēpile ko ē ‘oku ngāue’akí ‘i he Laó.

Sea Kōmiti Kakato: Kapau leva ‘e pekia ia te’eki ai ke a’u ki he ta’u ‘e 4, ko e ‘uhinga ia ‘a e Fakafofongá ke ki’i fakamā’ala’ala mai angé ‘a e anga ko ē ‘o e tu’u ko ē ki he ‘ofisakolo pe ko ha pule fakavahe.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea ‘oku ‘asi pe ia he fakatonutonu ko ē ‘o e kupu 11. ‘Oku kakato kātoa pe ai meí he kupu (2) (a), (b) mo e (c). Ko hono hokohoko hifo ia ‘o e Lao ko ená, mālō Sea.

‘Uhila moe Langi Fasi: Sea, mālō Sea, ‘io fakamālō atu ki he Minisitā, ‘oku mahino ‘aupito pe ia ka ko e ‘uhingá pe ‘aku ia ke fakamahino ‘i he tu’u ko eni ‘a e kongā (A). He ‘oku ‘asi pe foki ia ai vaha’a taimi hokohoko ‘o ‘ikai toe si’i hifo he ta’u ‘e 4. ‘A ia ko e ta’u ‘e 4 ‘o ‘alu ai ki ‘olunga. Ko e pa’anga me’a’ofá kuo pau ke lahi tatau ia mo e vaeua pe ko e māhina ‘e 6 ‘o hono vāhenga ‘i he ta’ú.

Ko ‘eku ‘uhingá ke fakamahino hē ko e pe ‘e a’u ‘o, ‘a ia kapau ‘e ta’u tau pehē pe ta’u ‘e 13 ‘ene fakahoko fatongia. ‘Oku laka foki ia he ta’u ‘e 4, ko e tu’u ko ē he taimi ní te ne toho ‘e ia ‘e māhina ‘e 6. Ka ko ‘eku ‘uhingá foki kuó ne ‘osi tohi ‘e ia ngaahi ta’u ‘e 4 kimu’á. Pea meí he ta’u ‘e 13, ko e ta’u pe ia ‘e 1 ‘oku ‘osi ngāue’i fo’ou. ‘A ia ko e ‘alu leva ia ki (C), ko e māhina pe ‘e 3 te ne tohó.

Ko e ‘ai pe ke fakamahino he ko e tu’u ko ē ‘a e kongā (A) ia ‘oku ‘ikai ke fu’u fakamahino mai ai kuo ‘osi to’o ‘a e ‘ū, ‘e to’o e ngaahi ta’u ia ko ē ‘e 4 kuó ne ‘osi ngāue’i. Ko e ki’i fo’i toenga pe ko ē ta’u teemi fo’ou ‘e ma’u ai ‘ene me’a’ofá. ‘A ia kapau ko e ta’u ‘e 13 pea pekia

e tokotaha ko ení ko e ta'u pe 'e taha 'oku te'eki ai ke 'oange ai ha me'a'ofá 'a ia 'e 'alu leva ia ki (C) ko e māhina pe 'e 3. He 'ikai ke māhina 'e 6 'e māhina pe 'e 3, mālō Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, hangē pe ko ē na'á ku lave ki ai 'oku hangē ko e founga ko ē 'a e Fale Aleá 'e toho pe ia 'o fakata'u 4. Neongo 'e ta'u 'e 13 ka ko 'ene 'osi pe e ta'u 'e 4 'oku pau ke tohi 'ene māhina 'e 6 'ana ia. 'A ia 'e a'u pe ia ko ē ki he taimi ko ē neongo e ta'u 13 'e toki fika'i pe ia ki he fo'i taimi ko iá, fo'i ta'u 'e 4 ko ia ko ē fakamuimui 'oku ngāue aí. Ka 'oku toho pe 'a e *retirement* ko ē 'a e 'ofisakoló mo e me'a 'i he ta'u 'e 4 kotoa pē. Fakatokanga'i e Kupú, hokohoko 'o 'ikai si'i ange he ta'u 'e 4.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Fakafofonga Tongatapu 1

Tokanga pe kuo pau ke toho e monū'ia he 'osi ta'u 'e 4

Tevita Puloka: Tapu pea Sea pea mo e Fakataha 'Eiki, ko e ki'i fehu'i pe ia kuo pau ke ne toho 'e ia ē he 'osi 'a e ta'u 'e 4.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia ko e Lao ko ē kimu'á na'e tali ia ke a'u 'o ta'u 'e 15 pea toki lava 'o toho ha'ane penisoni. Ko e taimi ní ta'u 'e 4 kotoa pē 'oku toho

Tevita Puloka: Ko ia ko 'eku fehu'i ia Sea pe 'oku 'i ai ha 'ofisakolo ia 'e toe fili pe foki ia 'o toe hoko atu 'aki ko 'ene vakai 'ana ke 'oua 'e ala leva ki he pa'anga ko iá. Kae kei hoko atu pe kuo pau pe ke ne toho 'e ia ha 'osi e ta'u 'e 4 neongo 'oku toe fili mai.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku toho ia kimu'a he filí, hangē pe ko e Fakafofonga Fale Aleá

Sea Kōmiti Kakato: Hangē kiate au ko e 'uhinga e Fakafofonga Fika 'uluakí, fili pe ia pea a'u ki hono ta'u filí 'okú ne pehē ke tuku ke 'osi e filí, pea toe hoko atu ia. Pea 'ikai ke ne toe toho 'ene *retirement* kae tuku pe ia 'i loto, 'oku pehē pe mo Fale Aleá ni.

'Eiki Minisitā Lao: Mahalo 'e sai ange pe ke toho, hene paú ...

<010>

Taimi: 1745-1750

Tevita Puloka: ... ko 'eku 'uhingá ia pe ko e lao ko ení kuo pau ke ne toho. Ko 'eku 'uhingá foki 'a'aku na'a 'oku 'i ai ha kau 'ofisakolo pe ko e pule fakavahe 'oku loto ia, 'oku 'ikai ke fie ala foki ki he seniti he ko 'ene *retirement*. Ko 'ene, kae kei hokohoko atu pea 'oku 'ikai ke fie ala ki ai pea ka toki hoko atu ia 'o a'u 'o ta'u 'e 20 pe fiha pea toki loto ke ne toho fakataha 'i he taimi ko iá. Ko 'eku 'uhingá ia pē kuo pau pē ke ne toho 'e ia he 'osi e ta'u fā kotoa.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko 'ene tu'u ko eni 'a e fakalea ko ē 'a e laó 'e toho ia 'i he ta'u 'e fā. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha lave ia 'a e laó ia ke ta'u 'e 20 pe fiha tukukehe ka toki 'i ai 'a e *regulations* 'e fa'u ki he ngaahi me'a ko iá. Ka ko 'ene tu'u ko ē 'a e laó he taimi ní 'e ngata pē he ta'u 'e fā.

Tevita Puloka: Mālō Sea. 'Oku ou fakamālō atu au 'i he kupu'i lao ko ení, ko e me'apango pē 'oku tōmui mai. 'I ai e motu'a 'ofisakolo na'e ta'u ia 'e 14 mo e māhina 'e 11 ka kuo kau ia he tōmui he laó. Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mo’oni ‘aupito ‘aupito e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 1 ‘a e ongo ‘aupito ki he ‘aho ‘aneafi ki he me’a ko ē na’e hoko ki aí.

Lord Fakafanua: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eiki Nōpele Fika 2 Ha’apai.

Kehekehe pa’anga toho he ‘ofisakolo/pule fakavahe kehe ia mei he pa’anga toho ‘i Fale Alea

Lord Fakafanua: Tapu ki he Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Ko u fie fakamalanga pē koe’uhí ‘oku ‘i ai e fakafehoanaki ‘a e toho ko eni ‘a e *gratuity* ‘a e kau ‘ofisakoló mo e kau pule fakavahe pea mo e pa’anga sino mālōlō ko eni ‘a e Fale Aleá. Ko e, ko ‘ena tatau pē ko e toho hili ‘a e to’u Fale Aleá pe ko e taimi ko ē ‘oku fili ai ko ē ‘a e ‘ofisakoló pe ko e pule fakavahe.

Ka ‘oku ‘i ai hona faikehekehe Sea. Ko e pa’anga ko ē ‘oku toho ko eni he Hou’eiki Fakafofongá mei he’enu pa’anga sino mālōlō ko e pa’anga ia kuo tānaki he pa’anga sino mālōlō. ‘A ia ‘oku, na’a tau toki tali foki ‘e ‘i ai ‘a e *gratuity* he ‘osi ko ē to’u Fale Alea ko ē ta’u ‘e 4 ka ‘oku ‘i ai ‘ena faikehekehe. Ko e me’a ko eni ki he kau ‘ofisakoló mo e kau pule fakavahe, ‘oku ‘ikai ko ha pa’anga sino mālōlō ia ‘anautolu. Ko e *gratuity* ia ‘oku to’o ia mei he *general revenue* e Pule’angá ke fakahounga’i ‘aki ‘enu ngāue ta’u ‘e 4. ‘A ia ko ‘ena faikehekehe pē ia na’a ‘i ai ha tō kehekehe he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai, ‘oku ‘ikai ke nau, ‘ikai ke to’o eni ia mei he’enu pa’anga sino mālōlō.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mo’oni ia Sea. Ko e to’o eni mei he, ko e seniti ko ē ki he kau ‘ofisa fakavahe mo e ‘ofisa koló ‘oku to’o ia mei he *general revenue*. Kehe, ko hono kehekehe ko ē mo e Mēmipa Fale Aleá ‘oku ‘i ai ‘etau *contribution* ‘a e Mēmipá pea ‘i ai ‘a e *contribution* ‘a e Fale Aleá pe ko e Pule’angá. ‘A ia ko e tu’u ko eni ko e to’o pē seniti ia ko eni mei he kato ‘a e Pule’angá ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e fo’i kupú ko e, ‘oku ‘i ai foki e fo’i founa fika’i e, ‘o e me’a ko ē te ne ma’ú ē. Ko e, ‘a ia ko ‘eku ma’ú ‘oku pehē, ‘a ia ko e ‘osi ko ē ta’u ‘e fā ‘e ‘ave leva ‘ene ki’i me’a’ofa ko e māhina ‘e 6 ‘o e vāhenga ko ē ‘oku ne ma’u he ta’ú. Ko ia?

Sea ‘oku kau eni ia he fo’i, hangē ko e lau ko ē ‘a fili koniseti ko ē he taimi, kau eni he fo’i tu’usi fakavalevale. Ko e, kapau te tau fika’i eni he ki’i vahenga ko ē ‘oku nau ma’ú ko u tui pē ko ‘enu fanga ki’i vahé ‘oku 8000? Pea kapau te tau ‘ai e māhina ‘e 6, ‘a ia ko e vahevahe 12 ia, ko e 666 he māhina, ko ia ē. ‘A ia kapau ko ‘etau fika ‘i he, kapau ko ‘etau pehē ko e *basic* ko e 8000 ē. ‘A ia ko e valuafe pea tau, ‘ikai te tau vahevahe 12 ia koe’uhí ko e māhiná. Ko ia?

Ko ‘eku ‘uhingá ‘e Sea ke tau ‘ai angé ki he ki’i me’á. Ko e fa’ahinga eni ko ē ‘oku pu’i kotokotoa ai.

Veivosa Taka: Sea ko e ki’i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo Fakafofonga 11.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Fale 'eiki ni. Sea ko u kole atu pē mu'a ke tau *in* ka tau toki 'aka 'i loto ke fai mo tali ē, na'e toe fai 'etau fulifulihi pea ...

<002>

Taimi: 1750-1755

Sea Komiti Kakato: Ko e kolé Fakafofonga, 'i he'etau tu'utu'uni 'oku 'i ai leva 'a e me'a 'e 'oatu 'e he Sea pē ko e Sea 'o e Fale Alea 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu ena fakamolemole, tuku ki he Fakafofonga ke 'omai 'ene poini, fakamolemole. Ko e *in*, me'a ia 'a e Feitu'u na, ko e poini ko e me'a ia 'a e Fakafofonga fika 11 'o 'Eua. Fokotu'u pea pou pou, tokanga mai Fakafofonga 11 'o 'Eua.

Tui 'Eua 11 faka'ofa e fo'i formula fika'i 'aki ki'i me'a'ofa ma'a e kau 'ofisakolo/pule fakavahe

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, 'ikai ko e 'ai pē 'e au ke mahino 'a e ki'i me'a, he koe'uhi he ko e 'oku ou, ko hono mo'oní 'oku ou faka'ofa'ia au 'i he fo'i formula ki kau me'a ko eni, he koe'uhi he ko e ki'i vahe ko ē 'oku nau vahe ai mahalo 'oku levolo tatau ia pē 'oku toe taha hifo ia he faka'uli ko ē 'a e Pule'anga, kātoa ai 'a e fo'i ki'i fo'i formula ia ko eni ko e ki'i me'a ia 'oku ma'u 'oku si'isi'i ia. Ko e 'uhinga ia, ko e 'ai pē ke mahino e me'a he ko e 'osi ko ia na'a faifai kuo 'osi 'a e me'a ia kuo nau toe lāunga mai nautolu ia 'o talamai 'oku, te'eki ke mau sio 'i he fo'i formula fakavalevale 'aupito eni.

'Eiki Palēmia: Tui pē 'a e tokoni kotoa pē 'e mahino ange ai. 'E Fakafofonga ko e tu'u 'a e lao 'i he taimi ni, ta'u 'e 15 pea ke ma'u leva 'a e ta'u 'e 2 ho vāhenga, pea ko e lelei taha pē na'a mau fakafuofua 'o kapau leva 'e holoki tau pehē vahevahe 'aki e 4, ki he, he ko e teemi ko ē 'a e kau, pē ko e taimi lahi ko ē 'a e kau ngāue 'a e kau 'ofisakolo mo e kau pule fakavahe, ta'u 'e 4, 'a ia ko 'etau vahevahe 4 pē 'a e 15, 3.8 'e fiha 'a e tupu. Ko e 'uhinga ia ko ē 'a e māhina 'e 6, he 'oku ta'u 'e 2, 'ene pa'anga 'oku ma'u ki he'ene ngāue 'i he ta'u 'e 15, pea ka holoki hifo leva 'o ta'u 4, ko e *proportionately* pē ko e māhina 'e 6.

Ko e me'a ki he lahi 'o e vāhenga 'o e kau 'ofisakolo, 'oku ou tui au 'oku tonu ke toe vakai'i, me'a ia 'a e *Remuneration Authority*, ke nau fokotu'u mai, ka ko e 'ai pē eni ke tatau pē 'a e faingamālie pē ko e 'ofa na'e 'oange kia nautolu kae 'oua 'e tali ke nau a'u 'o ta'u 'e 15 'enau ngāue, kae holoki hifo ki he'enu fo'i taimi 'oku nau ngāue ai fo'i teemi 'e 1 ko e ta'u 'e 4, *for proportionately* vahevahe 4 'a e ta'u 'e 2 māhina 'e 6, 'i he fo'i teemi kotoa pē 'oku faifatongia ai 'a e kau 'ofisakolo.

Ka tau, pou pou au ia ke fai 'a e ngāue ia 'a e RA ke toe vakai'i 'a e vāhenga 'o e kau 'ofisakolo, ka ko e 'uhinga ia 'o e māhina 'e 6, ko e vahevahe 4 pē 'a e ta'u 'e 2 ke holo hifo ko e me'a ia ko ē 'e 'oange 'i he'ene fo'i teemi fili kotoa pē, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea 'a e tokoni ia ka 'oku, 'e fēfē ke 'oange ha vāhenga ta'u 'e taha, 'osi pē ta'u 'e 4 pea 'oange 'a e vāhenga 'o e fo'i ta'u kakato 'e 1. Ko 'eku 'uhinga eni Sea he ko e, neongo 'oku tohi'i 'i he lao ia 'a e fatongia ko ē 'o e 'ofisakolo ka 'oku tau toe hili

atu 'etautolu ia mo e 'ū fatongia kehe ia ki ai 'oku 'ikai ke tohi'i ia 'i he lao. Ko au ia 'oku ou faka'ofa'ia au he'etau, kau ai mo e kau Fakafofonga Fale Alea ia, 'i he pu'i ko ē he kau 'ofisakolo, toe 'alu atu mo e kau Kovana mo e kau Fakafofonga, ko e si'i mālō 'enau faifatongia, ka ko e hā 'a e me'a 'oku 'ikai ke toe 'ai ai ha fo'i me'a, pea tau 'osi pē ta'u 'e 4 pea 'oatu ho'omou, sai hono 'ai 'o e me'a ia ko ē 'atautolu 'oku lahi 'a e *base*, ka ko e si'i kau tama eni ko ē 'oku nau taupotu taha ko ē ki lalo.

Na'a ku 'ai ke u fakamalanga atu au 'anenai hono 'ave ko eni 'o e ngaahi lakanga hangē ko e Komisiona ki he tau'i 'a e ta'efaitotonu mo e me'a, ko e me'a ...

Eiki Palēmia: Sea, 'oku hangē pē ko 'etau tu'utu'uni, 'oku 'ikai tonu ke tau tukuhifo ha taha 'oku 'ikai ke 'i heni ke ha'u 'o tali mai. Ko e Fakafofonga foki na'e kau he tafa'aki ko eni, pea 'oku ou 'ilo 'oku ne mateuteu mo ma'u 'a e taukei ko ia, tau nofo pē heni. Ko e me'a pē eni 'oku tu'u 'i he lao, ka tau sio ki he'ene vāhenga hangē pē ko ho'o me'á he 'oku lahi e *project* 'oku 'oatu kia nautolu, lahi 'enau fatongia. 'Oku ou tui au ki ai, 'oange ha'anau faingamālie ke vakai'i 'enau vahe na'a 'oku tonu ke toe lahi ange, ka ko e 'uhinga pē ia ko ē māhina 'e 6 Sea kae 'oua te tau nofo 'o valoki'i mo tukuhifo ha sino 'i he Fale ni Sea he 'oku 'ikai ke 'i ai hanau faingamālie ke nau tali.

Taniela Fusimālohi: Mālō 'e Sea ko e lau pē foki ia 'a'aku ka ko e lau pē ia 'a'aku, 'i he na'a ku 'i ai ta'u 'e 3 mahalo pea na'e 'i ai mo e Fakafofonga fika 5 na'e 'i ai mo ia. Ko e fo'i mōtolo ko ē 'oku ngāue'aki 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke ngāue'aki ha taha pē 'oku 'oange 'a e tukuhau ha'ane vahe ..

Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea na'e 'osi 'oatu pē 'oku ngofua ke ne hanga 'o tukuhifo ha sino 'oku 'ikai ke 'i heni ki ha tali 'o e fehu'i ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'Io. Tonu ia 'Eiki Palēmia fakamolemole he 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e tokotaha ko ia, fakamolemole.

Vaea Taione: Sea ko e kole atu pē pe 'e tali pē ki'i tokoni ki hoku kaungā Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Tokoni ...

Vaea Taione: 'UHINGA KAPAU ...

<005>

Taimi: 1755-1800

Vaea Taione: ...Kapau 'oku si'isi'i 'a e ...manatu'i pē 'a e *constituent fund* ko e me'a na'a lava ke tokoni'i'aki 'a e 'ofisakolo mo e...

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u faka'osi atu ai pē. Ko e anga pē ia 'a e ongo'i 'a e motu'a ni ia ki he si'i kakai ko eni.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Te ke tali e tokoni Fakafofonga?

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'Io sai me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki 'o e Komiti. Ko e 'uhinga ē 'a e Pule'anga ki he tu'u lolotonga 'a e Lao mo 'enau hanga 'o tukuhifo 'a e taimi ngāue 'uhinga tali ki he ta'u 'e 15 pea ko e poini ia 'a e Fakafofonga pea ko e me'a ia 'oku 'omai ke tau alea'i, pea ko 'enau 'uhinga ia 'oku 'omai he Pule'anga ko e vahevahe pē fo'i monū'ia tatau ko e ta'u 'e 2. Kole atu ki he Fakafofonga pea ko e me'akehe foki 'a e toe fakakaukau'i ke hiki 'a e vahe fou ia ki he RA mo e me'a kātoa ko ia, ka kapau 'oku pehē 'a e poini 'a e Fakafofonga kapau 'oku ne pehē pea 'oku 'omai 'ene poini pea te tau liliu 'etautolu ko hotau mafai ia ke ta'u 'e 1 ko e me'a ia 'oku tau alea'i ai, 'uhinga ia 'oku 'omai he Pule'anga ko e vahevahe 4 'a e fo'i ta'u 'e ua 'o tukuhifo ko eni 'o māhina 'e 6, pea kapau 'oku pehē 'e he Fakafofonga malanga mai koe ho poini 'e pule e Fale Alea ka 'oku tau pehē ke liliu mei he māhina 'e 6 'o ta'u 'e 1 ko tautolu 'oku tau fai 'a e me'a ko ia mālō.

Fokotu'u ke 'oange ha vāhenga ta'u 1 ko e me'a'ofa ma'a kau 'ofisakolo/pule fakavahe

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e faka'osi atu ko ia 'a e motu'a ni ke tau 'ofa mu'a 'i he kakai si'i faka'ofa ko e si'i tangi ē 'oku fai mai mei he ate ko u tui 'oku nau fanongo mai he efiāfi ni ko e hā e me'a ko ē te tau fai ko e 'uhinga ko ē 'eku talanoa. He ko e kakai ko eni ko e kakai taliangi taha ia hotau fonua, 'ikai pē ke nau toe lea mai nautolu ko e talaatu ko ē ha me'a ki ai 'ai talaatu ko ē me'a ke 'ai, 'ai tatau ai pē Pule'anga mo e siasi mo e hā fua mo e kolo nau toki si'i ō 'o fota honau va'e mo tala honau mamahi ki honau ngaahi uafi mo 'enau fānau 'oku 'ikai ke nau 'ikai nautolu ha me'a. Ko e fatongia ko ē 'oku 'asi he Lao ia ko e 'ū fatongia pē ia ki he fanga ki'i me'a pehē, ka ko e 'ū me'a kehe ko ē 'oku tau hanga ko ē 'o hili atu ko ē kia nautolu tupunga ia ko ē 'eku malanga ko ē he efiāfi ni pē 'oku fakalotu nai e fo'i me'a ko ē, kapau te tau 'ai e ta'u 'e taha ko u tui au ia 'oku 'aonga 'etau 'alu ki he lotu he Sapate, pea ka 'ikai 'oku 'ikai ke tau fakakalositiane.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki'i tokoni atu pē 'oku fakalotu he 'oku to'o ē mei he *revenue* 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau *contribution* 'anautolu 'o hangē ko e founga ko ē 'oku ngāue'aki he Fale ni. Ko hono fakalotu ia 'oku to'o mei he pa'anga ko ē tukuhau 'a e kakai 'o e fonua ke fua'aki e fatongia ko eni.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai ke fakalotu he koe'uhí he 'oku tau lēvolo tautolu he 70000 80000 90000 a'u ki he 100000 mahalo 'oku 6000 pē ko e 'uhinga 'eku fakalea, tau ki'i 'ai ke sai sai ange he ko e *base* 'oku 'i lalo 'aupito 'aupito. Tau 'ai ke nau foki mai ha kakai ha 'aho sio ki he Lao ko eni mani kau tangata eni mo e kau fefine na'a nau lotu mo'oni mo'oni nau 'ai e fo'i me'a ko eni.

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu Fakafofonga 13.

Veivosa Taka: Sea ko 'eku fakatonutonu hangē 'oku toe 'oatu pē 'e au ia 'a e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. Ka 'oku ke lotu ke liliu fa'u ha Lao 'o liliu mei he māhina 'e 6 ki he māhina 'e 1 ko ho'o 'ofa ia ko e 'uhinga kae 'omi ki Fale ni ka tau tali ko e toe takai holo ko ē Sea 'oku fu'u lōloa ia fokotu'u atu ke tau tali.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea 'oku mahino pē kia au 'a e me'a ka 'oku kei 'i he tu'unga 'oku tau ala fai pē ha ngāue ko ia, Ko u faka'osi atu au Sea koe'uhí 'oku 'osi mahino 'eku poini

‘a’aku ia mo e fokotu’u tau ‘ange ta’u ‘e 1 he ko e akonaki ia ‘a Sīsū na’e fai kia kitautolu ko ho’o ‘ofa ko ē ki ha taha ‘oku si’i ‘ia koe fai ia kiate au mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Ki’i fakama’ala’ala atu pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia me’a mai.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Fale. Ko e uike ni kakato ‘etau talanoa he fakapotopoto mo e fai e ngaahi ala me’a pehē, ka ‘oku mahalo ko e ‘uhingá ‘oku fanongo mai ‘a e kau ‘ofisakolo ‘o māfana ai ‘a e Fakafofonga ia ‘o talamai ‘o liunga ua ‘a e me’a. ‘Oku ‘ikai ke tau tafoki pē ‘o ‘ai ha fo’i fika ta’efakasio ki he tu’unga fakapa’anga ke lava ‘o *fund* ‘aki tau pehē ko e kau ‘ofisakolo fiha 200. Hiki’aki e 2000 400000 ia ‘a ia ko e tonu pē ia tau taki 1 kilu ā pē 5 mano mei he *constituency fund* holoki’aki holo mei he 300000 250000 mai e pa’anga ko ia ke *fund* ‘aki pea ‘oku mou ‘osi mea’i pē ‘oku *deficit budget* he taimi ni pea kapau ko e me’a ē ‘oku mafana ki ai ‘a e Fakafofonga fai e talanoa leva ki he Minisitā Pa’anga ke fakapa’anga’aki ka tau ‘unu’unu atu, ka ko e anga pē ia ‘a e tu’u, ‘oku faingofua ke u pehē atu au ...

<007>

Taimi: 1800-1805

'Eiki Palēmia : ... pē ‘ai ha ta’u ‘e 2 me’a ia ‘oku faingofua ka ko e sio ki he fakapotopoto mo e lava ke tau *afford* ‘a e fo’i ngāue ko ia. Poupou au ki hono vakai’i honau vāhenga he ‘oku lahiange ‘a e ngāue ‘a e kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe. Fua tautau ia pea ‘omai hei’ilo na’a lava ‘o ‘oange e me’a ‘oku taau ma’a nautolu. Ko eni ko e me’a’ofa ko e vahe fakatatau ki he fakahoko fatongia. Mālō Sea.

Taniela Fusimalohi : Sea ka u ki’i faka’osi atu. Ko ‘eku ‘uhinga eni. Kapau ‘e kaniseli ‘oua te tau toe fakatau me’alele pea ‘oku ‘i ai e ngaahi *asset* ia ‘e ni’ihi he Pule'anga tonu ke fakatau atu. Mai ‘a e pa’anga ia ko ia ‘o ‘ai ki hē ‘oku ‘aonga ange ia. Ko e ngaahi Potungāue ko e fele ‘a e ngaahi me’alele takitaha ‘a e kau Kalake ia e me’alele ...

Sea Kōmiti Kakato : Mou me’a ki lalo. Mou me’a ki lalo kātoa e toko 3 fakamolemole. ‘E Fakafofonga 13. 'Eiki Palēmia me’a mai.

Tui Pule’anga ke vakai’i vāhenga kau ‘ofisakolo

'Eiki Palēmia : Sea ko e me’a’ofa eni Sea pea ko e ‘uhinga hono fai ko eni ke ‘ofa ki he kau ‘ofisakolo kapau ‘oku ‘osi pē fo’i teemi ‘e taha ‘oku ne ongo’i ‘oku fe’unga ‘ene fakahoko fatongia pea ma’u ha’ane ki’i me’a. Ko hono vāhenga tui tatau au mo moutolu tonu ke vakai’i ia ke fua tautau ki he’enau fakahoko fatongia ‘oku lahi ange he taimi ni. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Tongatapu 8. Ko u fa’a sio atu pē ki ho’omo fika he ‘oku mo mei fofonga tatau pē ka ko e fika 7 mo e 8 ‘oku na kehekehe. 8 me’a mai.

Fokotu’u na’a lava to’o sēniti mei he pa’anga tokoni vāhenga ke tokoni vāhenga kau ‘ofisakolo/pule fakavahe

Vaea Taione : Tapu mo e Sea tapu mo e Mēmipa e Kōmiti Kakato. Sea ‘oku ou māfana pē au ia ia ‘i he fo’i Lao ‘i hono ‘omai hono fakatokanga’i ‘e he Pule’anga ke ‘osi e ta’u ‘e 4 pea ‘oange ha’anau ki’i fo’i me’a ‘o tatau hangē ko e ta’u ‘e 15 ko eni. Ko e alasi pē Sea ‘a e ‘ai hake e hiki vāhenga ko e me’a kehe ia. ‘E ngāue kotoa mai leva mo e kau ngāue fakapule’anga mo hai fua ‘i he tafa’aki kātoa ‘o Tonga ni te nau fanongo kātoa mai ‘oku nau fie hiki mo nautolu ka ko e fu’u me’a kehe ia Sea. Ko u tokanga au ki he fu’u fo’i ‘ofa ko eni ‘oatu pē tu’unga ‘i he’ene ngāue ke ‘ai ‘a e fo’i me’a. Ka ‘oku ou māfana au ki heni hangē pē ko ‘eku lave ‘anenai Sea. Ko e *constituent fund* ia taki 2000 pē Fakafofonga ko ‘ofa ia. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Hou’eiki ‘oatu pē ki’i me’a ko eni ke mou fakatokanga’i e me’a ko eni. Ko e Fale ko eni, talu e feinga ‘a e tēpile ko eni ke nau ma’u ha pa’anga hangē ko moutolu. Faifaia pē ‘o hanga ‘e he Pule’anga ‘omai ‘a e ki’i pa’anga 50000. ‘Ohovale pē talamai toe hiki 100000. ... ko eni ‘oatu kotoa pē ia kia moutolu kau Fakafofonga, 10000 ‘a e Fakafofonga ko ē 10000 ‘a e Fakafofonga ko ē Fakafofonga ko ē. Tuku ke kamata he Pule’anga ka tau hanga ki he kaha’u kau ai mo e Fakafofonga Fika 1 ‘oange mo ‘ene 7000. Ko e tu’u ko eni ki he kaha’u, mālō kuo kamata. Ko ‘etau kaha’u tau hanga ki heni he ko e vāhenga mo’oni ‘aupito ‘aupito e me’a ‘oku mou me’a ki ai. ‘Eiki Palēmia mau ‘i motu mau ‘a’ahi Fale Alea ko e puaka ‘a e ‘ofisakolo mo hono fāmili kehe ia mei he’ene vahe. Ō ange ‘a e kau fokotu’u ko eni ‘ai me’a ko eni *solar* puaka mo e ‘umu. Ko u fanongo pē ki he ‘ofisakolo ‘oku pehē, toe ‘alu ange kau savea puaka mo e ‘umu ko e ‘ofisakolo pē eni. Ko u ongo’i lahi ‘aupito ‘aupito ko u luelue atu leva ‘o tokoni ki he ‘ofisakolo.

Ka tau e me’a ‘uluaki ka tau toki hanga atu ki he me’a ko eni ko e vāhenga he ‘oku mo’oni e me’a ko ē me’a ‘a e, ka ko e me’a pē ia ‘amoutolu kau Fakafofonga. Me’a mai Tongatapu 5,

Ki’i ma’olunga ange fakapeseti me’a’ofa fokotu’u ma’a e ‘ofisakolo/pule fakavahe

‘Aisake Eke : Tapu pē mo e ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Kōmiti Kakato. Sea ko e ki’i vakai hifo pē ki he tu’unga vāhenga ko ia he taimi ni. Koe’uhi foki ko e ta’u ‘e 16 ko e tokoni ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku ‘oange kia nautolu fe’unga ia mo e peseti ‘e 12.5 ‘a ia ko e peseti ia. Ko e kau ngāue fakapule’anga foki he taimi ni ‘oku nau ‘oange ‘a e peseti ‘e 5 mei he’enu vahe pea ko e tokoni ko ia ‘a e Pule’anga ‘oku peseti ‘e 7 mo e kongā ‘i he taimi ni ko ē ‘a e *employer contributions* ko ē ki ai. Ka ko e ‘uhinga eni ki he peseti ko ē ‘a ia ko e tu’u ko ia he taimi ni kapau ‘e 12.5 ko e me’a lolotonga pē foki ia ‘a ia ‘oku lahi ia he ‘uhinga he me’a ko ē ‘a e Pule’anga ki he kau ngāue. Ko Fale Alea pē ‘oku ki’i kehe foki peseti ia ‘e 20. ‘A ia ko e anga ia e tu’u ko ia ‘a e peseti. ‘A ia ko ‘eku ki’i sio atu peseti ‘e 20 eni sio ki he kau ngāue fakapule’anga mahalo peseti ‘e 7.5 ka ‘oku *sliding* ‘alu foki ki ‘olunga. Ko e me’a ia na’a ku ki’i ‘eke ai pē ‘oku 7.5 pē ‘oku 10 ‘a e Pule’anga he taimi ni kau ngāue ‘i he taimi ni. ‘A ia ‘oku ‘alu hifo ia ki hē peseti kau ‘ofisakolo he tu’u ko eni peseti ‘e 12.5 ‘a ia ko ‘eku sio he ngaahi fika ē 20 ē, 12.5 ē 7 mo e kongā ē ‘i he *contribution* ko ia ‘a e Pule’anga. ‘A ia ko e sio ia kapau ‘e ‘alu ia ki he tatau mo e kau Fale Alea ‘i he peseti ‘e 20 ‘e ‘alu ia ki he ta’u ‘e 3.2 ‘enu vāhenga kae tatau mo e 20 ia ‘a e kau tama ‘amoutolu ...

<008>

Taimi: 1805-1810

‘Aisake Eke: ... tolu ‘a tautolu ‘a ia ko e anga ia e sio ko ē ki he fika ‘a ia ‘oku mahino ko e tu’u ko ē ‘oku mahino ‘oku sai ange pē ia he kau ngāue fakapule’anga ‘a e ‘inasi ko ē ‘oku ‘oatu. Kai kehe ko e anga ia e sio ko ē ki he fika Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea hangē pē ko ē na’e fakahoko atu Sea kātaki pē he toe tu’u hake. Ko u tui au ia ki he’enu tauhi ko ē ko ē e kau ō atu he *project* mo e me’a ... na’e ‘osi fai pē ‘a e ngaahi fakamatala mai ia ke sio ke ‘ai ha’anau *allowance* mo e ‘ū me’a pehē he ē ke ki’i feinga’i hake he ko honau ngaahi fatongia pehē. Pea ‘e fai e ngāue ia ki ai ka ko e hangē ko e lau ‘ave ia ‘osi pē ha ta’u ‘e 4 pau ‘oku ongo’i hifo ia ‘oku ‘ikai ke sai pē ‘oku ki’i fa’a puke, mālōlō ia kae ma’u ha’anau me’a kae ‘oua ‘e pine kovi ‘i ha ta’u ‘e 15 hūfanga he fakatapu Sea ka ko e anga pē tuku atu pē ka mau toki foki mai mo ha me’a ke fai ha sio ki ai ko e ‘uhingá ko e lahi ange e fatongia e kau ‘ofisakolo mo e pule fakavahe. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō fokotu’u pea poupou. ‘Io 7 ko e ‘osi pē ‘a 4 pea hoko e Feitu’u na ē he ko 4 na’a ne, sio pea tautea’i koe 4 mo ho’o tōmui mai ē. Me’a mai 4.

Tokanga ke ako’i kau ‘ofisakolo/pule fakavahe fekau’aki mo honau fatongia pea ‘i ai ha tu’utu’uni ngāue ke tataki nau ngāue

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea ko e, ko e me’a pē ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘a e, ‘Eiki Palēmia, na’a lelei ke fakakaukau ke toe vakai’i e lao ko eni ‘oku ne tokanga’i ko eni e kau ‘ofisa fakavāhenga pea mo e kau ‘ofisakolo kae pehē ki he natula ‘enu faifatongia ‘Eiki Palēmia. Ke fakapapau’i ‘oku nau tu’u tau’atāina ‘o ‘ikai ke nau kau ki ha fa’ahinga tafa’aki kae lava ke fakapapau’i ko ‘etau hanga ko ē ‘o ‘oatu ‘a e ngaahi me’a’ofa pehe ni ‘oku taau he ‘oku kehekehe foki ‘a e feitu’u mei he feitu’u. Ko u vakai hifo ‘i he lipooti ‘a e Feitu’u na ‘oku ‘i ai e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ki ai ki he kaha’u pea ko u pehē ‘oku kau ia he ngaahi fokotu’utu’u lelei ke ako’i kinautolu ke mahino ange honau fatongia pea ai ha ki’i tu’utu’uni ke ne takitaki kinautolu ko ‘ene ‘unu pē ‘o pehē te ne fakatonuhia’i ‘e ia e ‘ū me’a ko eni.

Fokotu’u ke fakapotopoto me’a’ofa ke ‘inasi ai ‘ofisakolo/pule fakavahe fakatatau mo ‘enu ngāue ‘oku fakahoko

Ka ko u poupou atu au ia ko u fakamolemole pē na ‘oku ‘i ai ha ni’ihi te mau fepaki ka ‘oku ou poupou pē ki he fakakaukau ko ē ke fakapotopoto ‘a e anga ‘o e foaki ko ē ‘oku tau fai. ‘A ‘oku ou tui ange pē Sea ki he’ene tu’u ko ē ko u kole pē ki he Hou’eiki ke fakakaukau’i ange ko e me’a ia ‘oku ou tui ange ai Sea ke ‘ave ki he Ma’u Mafai Vāhenga ke fakakaukau’i fakalukufua na’a tau māfana ‘o ‘ai ha fu’u foaki ‘o fu’u lahi pea ‘ikai ke fenāpasi ia mo e ngaahi tafa’aki kehekehe. Pea holi ai ha ni’ihi kehe ‘o ‘osi hono paasi e me’a ko ení ke nau fakafenāpasi mai mo kinautolu. Ko u pehē ke fakapotopoto pē mu’a ‘o fakatatau ki he fatongia mo e ngāue ‘oku nau fakahoko he taimi ni ‘e Sea ‘oku mahino ‘oku nau ongosia he tauhi ngāue ‘oku nau fakahokó ka ko e anga ia e fakakaukau e ‘Eiki Palēmia.

‘Oku ou poupou atu au ke ‘oua te tau fu’u māfaná ko hono ‘uhinga ko hotau tauhi vā he ‘oku tokolahi e mahení tokolahi ‘a e ‘a e fekaukau’aki ka ‘oku lelei ange pē ‘a e fakapotopoto Sea ‘oku ou pehē pē ko au ia ‘i he’eku fakakaukau na’a ku ‘ai ke u fokotu’u atu ke fakafoki pē ki he ki he ma’u vāhenga ke nau vakai’i fakalukufua. Ka ko u sio ki he anga e fakamalanga e

efiafi ko eni Sea ko u pehē ‘e fakapotopoto pē ange ā e fofonga ‘o e tu’unga lolotonga e fo’i lao mālō Sea e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Fika 7 Tongatapu?

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea tapu mo e Sea tapu mo e kau Mēmipa. ‘Oku mahino pē kiate au e anga e fakakaukau ‘oku ‘omai ‘aki e ki’i fo’i lao ko ení. Ka ‘oku ‘i ai pē ‘eku ongo’i Sea ki hono taimí. Lolotonga puputu’u e fonua ni ‘i he lolotonga e faingata’a’ia fakapa’anga he nunu’a ‘o e Kōviti kuo hiki vāhenga e Fale ni. Ko e fo’i puputu’u ko ia ‘oku, ‘oku tau te’eki ai ke tau lava ‘o vete. ‘Oku ou hoha’á pē au Sea ko e ‘uhinga ko e ko e taimi ‘oku mono maí he, ke ‘asi atu ki he kakai.

Sea Komiti Kakato: Ki’i, ‘ai pē ki’i fakatonutonu pē koe’uhí ko ‘etau Miniti ē ‘oku ‘ikai ko ha hiki vāhenga ia ‘a Fale Alea ni ē ko e ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko ‘eku ‘uhinga ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a eni ia ki he kau Pule Fakavahe mo e ‘Ofisakolo na’a ma’u hala e ...

Paula Piveni Piukala: Mahino pē ia Sea ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ‘uhinga pē ‘eku fakalave ki ai ...

<009>

Taimi: 1810 – 1815

Piveni Piukala: ... he ‘oku kau e kaveinga e hū mai e motu’á ni ko e tokanga’i ke fakapotopoto’i e tukuhau ‘a e kakaí. Pea mahino pe ‘oku mahu’inga e ngāue ‘a e kau ‘Ofisa Koló mo e kau Pule Fakavahé. Ka ko u tokangá na’a tau hanga ‘o fakaava ha toe *can of worms*. ‘Oku ‘osi lahi e lāunga mai ia meí he kau toketā nifó, lāunga mai meí he kau faiakó. Ka ‘oku tau hanga ‘o fakaavaava, ka ko e talu ‘eku fanongo ki he fakamalanga ‘oku fai mai meí he tēpile ‘a e ‘Eiki Palēmiá pea mo e Kapinetí. Ko e makatu’ungá pē ke fakatatau mai ki he founga Fale ní.

Ka u hanga ‘o fakafoki ange Sea ki he Lao motu’á mo e laumālie ko iá, ko e ta’u ‘e 15

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga ka u ki’i fakatonutonu atu pē, ‘uhingá ‘okú ke pehē ko e taumu’a pe ia ‘o e ‘omai e Laó ni

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i me’a hifo Fakafofonga Fika 7 fakamolemole

Fakama’ala’ala ki he taumu’a ki’i monū’ia fokotu’u mai Pule’anga ke ‘inasi ai kau ‘ofisakolo/pule fakavahe

‘Eiki Palēmia: Ko ho me’a foki ia ke pehē ko e ‘omai pe Laó ni ko e fakatatau ki Fale Alea. ‘Ikai, ko e fo’i tala fakatātā pē ia na’e ‘oatu mo e ngaahi me’a ‘oku hoko he taimí ni, ‘oku fōtunga tatau mo e me’a ko eni ‘oku fokotu’u atú. Ka ko e ‘uhingá ia ke ma’u ‘a e tau pehē,

monū'ia ko eni 'a e kau 'ofisakoló pe ko e kau pule fakavahé 'i he 'osi 'enau teemi kotoa pē. Kae 'oua 'e tali ki he ta'u 'e 15 kae toki ma'u ai 'a 'enau monū'ia ko eni. Pea ko e toki 'oatu pe 'a e fakatātā ia. 'Oku lolotonga fakahoko pē ia 'i he ngaahi tapa kehekehe 'i he sōsaieti hangē ko ia ko e Falé.

Ka na'e hangē na'e 'oatu ko eni Sea, Fakafofonga Nōpele mei Ha'apaí. 'Oku kehe foki ia he 'oku toe 'i ai 'a e ki'i luku ia 'a e Fakafofonga ke toki 'omai. Ko eni ia ko e tokoni pē 'a e Pule'angá ki he faifatongiá 'o 'oange 'ene ki'i fakapale 'osi 'ene ta'u 'e 4 kotoa pē, māló Sea.

Tokanga ki he laumālie 'o e ma'u monū'ia he a'u faifatongiá ki he ta'u 'e 15

Piveni Piukala: Māló Sea kuo mahino e fakamalanga mai ia meí he 'Eiki Palēmiá ka ko u fie fakafoki 'e au Sea ki he laumālie 'o e ta'u 'e 15. Ko e faka'ilonga ia ha 'ofisa 'oku ngāue mateaki, faitotonu pea ma'u 'a e falala e kakaí. 'Oku 'uhinga ai e fakapale ta'u 'e 2 na'a tau hanga 'o hokohoko hono tukuhifo 'a e *standard* 'a e ngaahi makatu'ungá.

He ko 'eku 'uhinga 'eku fakaleá kapau 'oku mo'oni 'a e *concern* pe ko e hoha'a ki he kau 'ofisakoló. 'Oku ou tui au ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4 ke 'ave ki he fakalelei vāhengá, feitu'ú ia. Ko 'etau hanga ko ē 'o 'ai ke ha'u pē ha taha ia 'o 'ofisakolo pea 'ai'ai noa'ia pe ia he 'osi 'ene teemi 'e 'alu mo 'ene silini. 'Oku 'ikai ke 'i ai e laumālie ia na'e 'uhinga ia hono fokotu'u 'e he kau tangata 'i mu'á ke ta'u 15, mahino na'á ne fai lelei hono fatongiá. He 'ikai toe fili koe ke ke 'ofisakolo kapau te ke fai kovi.

Ka ko u manavasi'i ko e fo'i fakalangilangi ē ia pe ko e *entitlement*. Ko e me'a ko ē 'oku nau talanoa mai ai ko e tu'unga vāhengá 'oku ma'ulalo. Feitu'u ia ko u tui Sea 'oku totonu ke foki e Lao ko eni, ha'u fakataha mo e ngaahi monomono na'e fokotu'u 'e Tongatapu 4 mo honau ngaahi fatongia ke mā'opo'opo. Ke 'oua 'e hangē 'oku tau toki *react* pe, 'ai ko e me'a na'e fokotu'utu'u pea palani he 'oku 'i ai e fakakaukau meí he Falé ni ke tau talanoa he *local government* Sea.

Pea kapau 'oku 'i ai e ki'i pa'anga 'oku ou hanga 'o fakatokanga'i 'ia mautolu ko eni kau Fakafofonga 'oku ui ko e *hospitality*. Na'á ku kole 'e au 'eku ki'i pa'anga ko iá meí he Sea 'o e Fale Aleá ko e ki'i fakaivia ia ki he'eku kau 'ofisakolo 'oku ou pu'i aí. Ke tau fakakaukau fakapotopoto he ko e 'osi ko eni te tau toe o pe ki he kakaí 'o tukuhau'i mai ke ne fakapa'anga e me'a ko ē.

Ko e 'uhinga ia 'eku fakakaukau pea 'oua 'e 'ai ke hangē 'oku 'i ai e lea foki mei Vava'u. 'Oku 'i ai e taimi 'oku tā ai e kapá, 'oku 'i ai e taimi 'oku 'ikai ke tā ai e kapá. Ko e 'uhinga e ta'u 'e 15 ke tau toki tā kapa ai pea kapau te u ta'u 2 pe tā kapa, ta'u 4 tā kapa. 'Oku mole hono mahu'ingá, ko u tui 'oku totonu ke toe fakafoki pe Lao ko eni 'o toe fakalelei'i mai 'a e Lao 'a ē ko ē na'e fakamalanga ki ai 'a Tongatapu 4. Pea fokotu'u mai e me'a ko eni 'e he vāhengá. Tukuange 'a e fo'i monū'ia ko ē ke nofoma'u pe he

Sea Kōmiti Kakato: Fakamolemole pē Fakafofonga me'a pe 'i 'olunga ka u fakamanatu atu pē me'a ko eni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fokotu'u ia 'a e Fakafofonga Fika 4 ke 'ave ki he ...

<010>

Taimi: 1815-1820

Sea Komiti Kakato: ... vāhenga. Ko ‘ene fakakaukau pē ka ‘oku ne tui ia hoko atu pē ‘i he fofonga ko ē ‘aho ní. Ko e ‘uhinga ke fakatonutonu pē ‘etau minití fakamolemole, ka ke hoko atu pē Feitu’u na.

Fokotu’u Tongatapu 7 ‘ave monū’ia kau ‘ofisakolo/pule fakavahe ki he Ma’u Mafai Vahenga ke nau vakai’i

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ka ko e fakakaukau ia kapau leva ‘oku nau mo’oni ‘enau tokanga ki he kau ‘ofisakoló, fakafoki e lao ko ení, fokotu’u mai mei he Ma’u Mafai Vāhenga ha fakalelei ki honau vāhengá. Tukuange pē ta’u ‘e 2 ko e vāhenga ta’u ‘e 2 he ‘osi e ta’u ‘e 15, pea mahino ia na’a nau failelei e ngāue ko iá pea ‘oku nau taau ke nau ma’u mētali ai mo hono ki’i fakatekitekí.

Sea Komiti Kakato: Ko e fokotu’u ē ‘oku ‘omai mei he Fakafofongá, ke ‘ave mu’a ki he kau Ma’u Mafai Vāhengá ‘o fakatatau mo ‘ene fokotu’ú. ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki ai?

Mo’ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo ki lalo koe’uhí kae ‘ai e fokotu’u ko ē kae toki ‘ai ho’o me’á. Ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ka ‘i ai pē ha fokotu’u, fakatokanga’i kuo pau leva ki he Seá, ki’i me’a hifo ki lalo Fakafofonga fakamolemole. ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki ai?

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pou pou ki ai.

Pou pou Tongatapu 4 fokotu’u Tongatapu 7 fakafoki Lao ke fakakaukau’i he Ma’u Mafai Vāhenga

Mateni Tapueluelu: Sea ko u pou pou atu au Sea fakamolemole. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fokoutua haké ke fakafoki atu ā ‘eku fakamatala ‘anenaí kae tuku ke u pou pou ki hē Sea. Ko hono ‘uhingá ko e fakamā’opo’opo e fakamalanga Tongatapu 7 Sea ‘oku ‘i ai pē ‘eku tui ki ai pea ‘oku ou pou pou atu pē mu’a ke tuku ke fakakaukau’i ke fakafoki ki he Ma’u Mafai Vāhengá ke fakakaukau’i fakalukufua mei ai Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai ‘oku ‘i ai pou pou.

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Fakafofonga.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito Sea. Ko u loto pē Sea ke u ki’i tipeiti atu ‘eku fakakaukau’i ko e ‘uhingá he ‘e kaunga ia ki he’eku hikinima ‘i he me’a ko eni ‘oku fokotu’u atu ‘Eiki Sea. Sea ‘oku tui e motu’á ni ki he fakapotopotó. ‘Oku ou nofo ‘o fanongo ki he laó pea ‘oku taimi lahi ‘Eiki Sea ‘etau fononga mai ‘o tau a’u mai ki he Fale Aleá he ngaahi ta’u lahi. ‘Oku ‘alu pē taimí ‘Eiki Sea ‘oku totonu ke toe tupulekina ‘a e me’a ko e fakapotopotó. Ko hono mo’oní ‘Eiki Sea ‘oku lava pē foki ke fakatu’utāmaki ‘i he fanongo mai ‘a tu’á he ‘oku nau fai fakamaau foki ‘o fakamāu’i, ‘oku ‘i ai ‘a e ta’e’ofa pe ko e ‘ofa.

Loto Sea ke u ki'i tipeiti atu 'eku fakakaukau kimu'a pea tau fai 'etau hikinima ko eni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e tui 'a e motu'á ni 'oku fakapotopoto 'a e māhina 'e 6 kae tuku ke 'oatu 'eku fakakaukau. Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea 'eku, 'oku 'i ai pē faingamālie ke toe hiki hake ...

Sea Komiti Kakato: Fakapotopoto 'a e ...

Mo'ale Finau: He 'oku nofo 'a e māhina 'e 6 ko eni ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, fakamolemole, fakapotopoto 'a e māhina 'e 2?

Tui ko e fakapotopoto kuo 'osi fe'unga pe monū'ia māhina 'e 6 fokotu'u ke 'inasi ai 'ofisakolo/pule fakavahe

Mo'ale Finau: Mahina 'e 6 ko eni ko ē 'oku fakafoki kia nautolu, tonu pe ia? 'A e fakafoki kia nautolu 'osi ko ē ta'u 'e 4 'a ē ko ē 'oku, 'a ia ko e vahe ia ko ē fakafokí. Ko u fika'i 'Eiki Sea 'i he vahe pa'anga onoafé ko e fo'i fakafokí 'e pa'anga 'e 3000 tupu 'Eiki Sea. 'A ia ko e ki'i me'a'ofa ko ē 'Eiki Sea ko u pehē 'osi ofi ia he taau mo e fe'unga 'Eiki Sea ke fai'aki 'a e me'a ko e fakahounga'ia. Sea 'oku tau fa'a ngaue'aki foki e fo'i lea ko e monū'ia kae tuku mu'a ke u ngaue'aki e fo'i lea ko e fakahounga'ia. Ko e taimi ko ē te tau to'o mai ai 'a e fo'i laumālie ko eni 'Eiki Sea 'e mahino. 'Oku mahu'inga foki 'Eiki Sea ke toe ma'u he kakai e fonuá 'a e maama mo e mahinó. Na'e toki 'osi e fu'u ako *workshop* na'a tau fai na'e meimei nofo 'i he me'a 'oku ui ko e laumālie 'o e ngāue 'o e fonuá. He kapau 'e ta'emahino e kakai e fonuá 'Eiki Sea, ko hono mo'oní te nau puna kātoa pē ki 'olunga ke hiki ke lahi. Ka ko 'eku ngāue fakapolitikale ko eni 'Eiki Sea 'e lava pe ia ke 'i ai hano ngaahi nunu'a pea 'e fiema'u leva 'a e fa'ahinga to'a ke tau lava 'o tu'uma'u 'i he me'a ko ē 'oku ui ko e fakapotopoto 'Eiki Sea.

Na'e 'ohake 'anenai 'Eiki Sea 'a e lave ki he *constituent fund*. Ko u fika'i ko ē 'eku kau 'ofisakoló 'Eiki Sea 'oku toko 8. Kapau ko e pa'anga 'e 3000 'a e 'osi e ta'u 'e 4 'a e toko 8 ko e 20000 tupu ia. 'O kapau leva 'oku ou sio au ia 'Eiki Sea 'oku, ke u hounga'ia henau ngāue 'oku sai 'enau *performance* 'enau ngāue pe ko 'enau fua kavengá. 'E lava pe ia 'Eiki Sea ke u 'ai e 20000 tupu ke tāpolo 'aki ke, 'o kapau ko e fakakaukau ia 'a eni ko ē ke 'ai mo ha fa'ahinga me'a ke fakahounga'i kinautolu 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga 'Eiki Sea ko u 'ohake ai e poini ko eni ke lava ke u, he 'oku fanongo mai hoku vāhengá mo hoku kakaí ki he laumālie 'o e 'uhinga te u hikinima ai he lao 'o kapau te u hiki nima ai. 'Oku ou tui ko e talu ē si'i fononga mai e kau 'ofisakoló mei 'anefē, te'eki ke 'i ai ha fa'ahinga fakahounga'ia 'e foaki. Pea kapau 'oku si'isi'i, nau fakafeta'i pē koe'uhí ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'a e fonuá. Ko e taimi ko ē 'e ma'u ai 'e he kakai e fonuá ni 'a e mahino ki hotau ivi fakapa'anga ko e taimi ia te nau ma'u ai e loto hounga'ia pea ko e ...

<002>

Taimi: 1820-1825

Mo'ale Finau: ... taimi ia 'Eiki Sea hiki hake 'enau ngāue, ko ia 'Eiki Sea 'oku 'oatu pē 'eku fakakaukau, koe'uhi he ko e anga ia 'eku tui, 'oku ou tui 'oku sai pē ke kamata 'aki 'a e ki'i fo'i hiki ko eni, 'a e fo'i foaki 'ofa ko eni. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke fe'unga, toki fai leva 'a e fakakaukau ko eni 'amui ange he 'oku 'atā pē foki ia 'Eiki Sea ke tau fai ha fokotu'u ki he Fale ni ki ha fa'ahinga hiki pehē.

Ko ia ai 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu ai 'eku fakakaukau, pea 'oku ou tui ko e me'a ia te u faitu'utu'uni ai he'eku ongo'i 'oku 'osi kakato pē 'a e 'ofa 'i he ni'ihī ko enī 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'Eiki Nōpele Ha'apai fika 1, me'a mai ka tau pālōti.

Poupou ki he Lao Pule'anga mo 'enau fokotu'u 'oku fakahū mai 'ofisakolo/pule fakavahe

Lord Tu'ihā'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Ki'i fakahoha'a atu pē au ia he ko e ngaahi me'a lahi enī ia 'oku 'osi 'omi mei he Pule'anga, pea mo e 'uhinga 'a e Lao Fakaangaanga ko enī, pea kuo, mo e ngaahi 'uhinga lelei pē ia mo e fakakaukau 'a e Hou'eiki. Pea ko 'eku 'oatu pē 'e au 'a e fakahoha'a 'a e loto 'o e motu'a ni he 'oku ou, te fanongo pē ki he ngaahi 'uhinga mālie 'oku 'ohake pea mo e ngaahi 'uhinga lelei, ka ko e, 'a ia 'oku ou tui pē motu'a ni Sea, ko e 'ofa ia mo'oni ia te tau pehē pē tautolu pē ko e hā 'a e lahi 'a e hiki te tau 'ai.

Ka ko e fakapotopoto Sea mo 'etau, 'a ia ko e, hangē pē ko enī 'oku 'omai 'i he Lao Fakaangaanga 'oku ngali fakapotopoto pē ia Sea, ko e vahevahe hifo pē ko enī 'a e fo'i monū'ia ko ē ta'u 'e 15, 'a ia ko e ta'u 'e 2 vahevahe ko enī ki he ta'u 'e 4 e. Pea 'oku ou pehē Sea, fakapotopoto atu ki he taimi ni, pea toki fai atu 'a e ngaahi me'a ia ko ē 'oku 'ohake, ke 'ave 'o fakakaukau'i 'e he ngaahi Ma'u Mafai ki he Vāhenga mo e ngaahi me'a ko ia ke fakakau, he 'oku tau feohi kotoa pē mo e kau 'ofisakolo Sea 'i he ngaahi tapa kehekehe 'etau ngaahi me'a, tautefito ki he taimi 'a'ahi Fale Alea 'oku tau. 'Oku ou tui 'oku 'ikai ko e pehē ko e, pē ko e toki 'ai hake pē enī ia, 'ikai, 'oku ou tui ko e taimi lahi pē ko e, he na'e kau 'i he'emau fa'a toutou 'a'ahi 'amautolu 'i Fale Alea ko ē mau fa'a 'a'ahi atu mautolu 'oku talanoa pē au 'i Ha'apai, mea'i pē 'e he ongo Fakafofonga, ko e 'Eiki Nōpele.

Ko e ngaahi fakataha 'oku si'i 'ai mai 'e he kau 'ofisa pea ka 'ikai ko e taimi tuku 'a e fakataha 'oku nau si'i muimui mai pē ko e Fakafofonga, pē ko maua ongo Nōpele, 'oku fanafana mai ke vakai'i atu 'a e ngaahi me'a, pea 'oku ou tui 'oku nau pehē pē ki he tokotaha kotoa, 'i he ngaahi tapa kehekehe 'oku fai ai 'enau fakahoko, pea 'oku ou tui ko e fo'i teu fili ko ena na'a ke 'ai mai 'oku nau teu fili foki 'i Mē koā pē ko Sune ko enī 'o e ta'u ni, pea 'oku ou tui ko e 'uhinga ia ko enī 'oku fakakaukau ai 'a e Pule'anga koe'uhi ke hū mai 'i he taimi ni, ka tali 'a e lao 'e si'i, kamata leva he to'u fili ko enī. 'A ia, he to'u fili ko enī 'i Me ē, pē 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga ia 'oku nau 'osi a'u nautolu 'o kakato e ta'u 15 ki Me pē ko e fili ko enī, ka ko e si'i fa'ahinga ko enī na'e ta'u 'e 4 pē, 'oku nau 'osi ma'u ia.

Pea ko e mo'oni pē ko e ngaahi 'uhinga ko ē faka, te tau 'e toki vakai'i foki ia 'e he sino ko enī 'oku nau vakai'i 'a e me'a ko ia ke fakahoko fatongia mo e ngaahi me'a pehē, ka 'oku ou 'oatu pē 'e au 'a e loto 'o e motu'a ni Sea, he'eku vakai ki he ngaahi fakamalanga mo e me'a, 'oku ou pehē fakatatau mo e teu fili ko enī 'oku 'amanaki ke fakahoko 'e he kau 'ofisa fakavāhenga mo e kau 'ofisakolo he hiki ko enī. 'Oku ou poupou ke fai'aki 'a e fofonga 'o e lao ko enī mo e ki'i vahevahe hifo 'a e monū'ia ko enī ke nau lave ai, pea toki fai hono vakai'i atu ke hokohoko atu 'a e ngaahi monū'ia ko enī 'oku tau tui tatau pē ka 'oku 'i ai ha monū'ia ha fakahoko fatongia 'a taha 'oku totonu ke ne ma'u, tonu ke 'oange. Pea 'oku tau fakakaukau'i pē mo e ivi malava mo e ngaahi me'a ko ia ka 'oku ou poupou atu pē ki he fofonga 'o e lao ko enī, pea mo e 'uhinga 'oku 'omai ko ia kae toki hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue, mo e ngaahi 'uhinga lelei ko enī 'oku 'omai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Minisitā Mo’ui. Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea, tapu pea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea.

Sea ‘oku ou fokoutua hake ‘aku ‘i he houa ni Sea, ‘oku ‘ikai ke toe faka’uli’ulilātai ‘a e ngaahi fatongia ‘oku fakahoko ‘e he kau ‘ofisakolo pea mo e kau pule fakavahe, ‘i he ngaahi fonua takitaha Sea. Pea mo e mafatukituki honau ngaahi fatongia. ‘Ikai ke u toe fakamatala au Sea he ‘oku ‘osi mahino e, ‘a e ‘uhinga ia hono liliu ‘a e fo’i lao ko eni Sea.

Sea, talu e kole ‘e he kau pule fakavahe mo e kau ‘ofisakolo ‘a e faingamālie ko eni, mei ‘anefē, Palēmia eni ‘e 3, kole ‘a e kau ‘ofisakolo. Pea ‘omi ‘a e lao ko e *equivalent* ko eni ‘oku vahevahe Sea, pē ko e tu’unga tatau ko ē vāhenga ‘i he ta’u ko ē ‘e 15, ‘oku vahevahe ki he ngaahi ta’u ko eni, ‘ikai ke tau talanoa kitautolu ko e hā ‘a e vāhenga ‘o e ‘ofisakolo pē ko e pulefakavahe, me’a pē eni ia na’ a nau kole, ‘i ai ‘a e fa’ahinga Sea, teemi pē ia ‘e taha, fili hoko ‘ikai ke toe faingamālie ia, ‘i ai kinautolu ‘oku nau fokoutua kae feinga pē ke a’u ki he 15, tō tau ‘a e fa’ahinga ‘ikai pē ke ...

<005>

Taimi: 1825-1830

‘Eiki Minisitā Mo’ui: .. ‘Ikai pē ke ma’u ha monū’ia ia Sea pea ‘omai e faingamālie ko eni na’e fokotu’u atu he ‘Eiki Palēmia ka ko e Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a eni, ‘e toki ngāue ‘a e Fakafuofua ia ki he Vāhenga ki hono *review* ‘enau vāhenga. Sea kapau ‘e ‘omai he Fakafuofua Vāhenga ‘o hiki e vāhenga e kau ‘ofisakolo *automatic* pē hiki e monū’ia ia ko eni te na ‘alu fenāpasi pē naua ia, kae ‘oua te tau tali ke fai e *Remuneration Authority* te ne ‘omai ai pē ia fo’i me’a tatau kapau ‘e ha’u e me’a ko eni Sea. Pea ko u kole atu Sea tau ‘oange ‘a e faingamālie na’e tangi mai ‘a e kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe fokotu’utu’u mo e Pule’anga ke ‘ave ki he *Remuneration* pē ko e Fakafuofua Vāhenga te nau fai ko ia pea fenāpasi kapau ‘oku hiki ki ‘olunga ‘alu hake ai pē mo e ngaahi monū’ia ko ē ‘oku tau talanoa ki ai Sea.

Sea ‘oku ou faka’amu pē au Sea ‘i he me’a ko eni ke u kole ki he Fakafofonga ko eni ‘o ‘Eua 11 ke u kole ki ai Sea ke fakafoki ‘ene me’a ‘anenai ‘ikai ke toe falala ia ki he Fakafuofua Vāhenga he ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku fakapotopoto mei he Fale ‘Eiki ni ke tau ta’efalala ki ha sino fakalao na’e fokotu’u he Fale ‘Eiki ni Sea ke to’o mei he miniti he ko u tui Sea ko u kole pē au kapau ‘oku ‘ikai ke loto ia ke to’o mei he miniti. Ko ‘eku tokoni pē ki he Fakafofonga ‘ikai ke u tui ‘oku fakapotopoto ke fanongo mai ‘a e kakai ‘o e fonua ‘oku tau talaatu mei he Fale ni ‘oku ‘ikai ke tau falala ki ha sino fakalao na’e fokotu’u he Fale Alea. Ko ia pē Sea e ki’i fakahoha’a pea mo e fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ko eni ka ko u fokotu’u atu Sea ke tau.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘e Fika 7 mo Fika 4 kapau pē ‘e toe ‘i ai ha me’a fo’ou ka ko e fokotu’u ‘oku ‘osi fai ia, mou ma’u pē ‘e moutolu Pule’anga.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘i ai ‘a e ongo *dimension* ‘e ua ‘oku ou loto ke u toe huluhulu mai Sea. Ko e me’a ko ē ke tau mahino’i mafatukituki ‘a e ngāue ‘a e kau ‘ofisakolo mahino ia me’a ki he ‘ofa mahino ia, ko ‘etau talanoa eni he silini mo hono taimi. ‘Oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou hoha’a ki ai, pea ko ‘eku fakalelei eni kapau ‘oku fakakaukau pē ‘a e Pule’anga ki he

me'a ko eni, tukuma'u pē e ta'u ia 'e 15 pea 'oange pē mo 'enau ta'u 'e 2 makatu'unga he me'a ko eni Sea fiema'u ke tau lalanga ha kakai falala'anga he fonua ni 'uluaki ia.

Ua ko 'enau ki'i ta'u 'e 2 ko 'enau *retirement* ia 'oku ta'ofi 'e he *Retirement Fund* ke ke toho *premature* ko hono 'uhinga ke ke *retire* pē ko ho mālōlō 'oku 'i ai ki'i seniti ke ke ala ki ai. 'Omai e mahina 'e ono ko ē 'oku nau lau 'o veteki honau vāhenga fakalelei'i'aki ia 'a e me'a ko ē kae 'oua te tau *tiptoe* he 'ū *issue* mafatukituki pehē.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki'i tokoni atu pē. 'Oku 'ikai ke kau e kau 'ofisakolo ia mo e kau 'ofisa fakavahefonua 'i he *retirement* 'ikai ko e 'uhinga pē eni.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia 'eku fakamalanga Sea ko 'enau ta'u 'e ua ko ē 'osi e ta'u 'e 15 *that's their form of retirement*. Ko 'enau ...kātaki Sea 'oku ou mea'i pē ...ka ko e feinga ke fetukutuku atu 'eku fakakaukau.

Vaea Taione: Kātaki Sea ko e ki'i fehu'i nounou pē ki'i fehu'i pē ki he Fakafofonga ko e ki'i fehu'i pē fēfē ka tō leva 'a e 'ofisakolo ia he fo'i pē ko eni 'osi pē fo'i ta'u 'e 4 pea tō ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e faka'ilonga ia 'a e ta'efalala'anga Sea ko 'eku 'uhinga ke tau tā kapa he mahino ko e tokotaha ko ia kae 'oange 'a e vahé ia, 'oange 'a e vahe ia ke tokoni ki he 'enau ngāue ka ko e fakalangilangi 'o 'enau sēvesi ke kei ma'olunga ke tau hanga 'o lalanga ha kakai falala'anga ke nau nofo he *community* 'aki 'enau mahu'inga'ia he fatongia, 'o kapau 'oku pehē ia 'oku puke 'ai ha *provision* ki ai 'ai ha kongā ia ki he kau puke kae 'oua 'e 'ai ke tau hanga 'o tukuhifo 'o a'u ki ha kuonga tau tā kapa pē he me'a noa'ia.

'Eiki Palēmia: Ki'i fehu'i Sea. Fakafofonga 'ai pau pē ke te ngāue he ta'u 'e 15 pea te toki falala'anga? 'Ikai ke te lava kita 'o ngāue ta'u 4 pē pea ma'u e falala'anga ko ia? He hangē 'oku pehē ia kuo pau ke te ngāue ta'u lahi kita ta'u 15 pea toki falala'anga e 'ofisakolo.

Paula Piveni Piukala: Ko e tali ki he fehu'i ko ē Sea ko 'ete ta'u 'e 4 ko 'ete 'uluaki ta'u pē ia 'e sivi kita ai he kakai pē 'oku te falala'anga pea kapau 'oku 'ikai ke falala'anga te nau lī koe kitu'a tatau mo au ko 'eku 'uluaki fakakaukau ia. Hā e 'uhinga ke fakapale'i ai au kapau 'oku ou ta'efalala'anga ko e poini ia.

'Eiki Palēmia: Ka te u muimui atu pē ai

<007>

Taimi: 1830-1835

'Eiki Palēmia : .. 'oku 'ikai ke fekau'aki eni ia 'o e falala'anga. 'O kapau 'oku fie hiki 'a e tokotaha ia ko ia ki muli mo hono fāmili pea kapau 'oku puke ia 'ikai toe fie 'alu ia 'o 'ofisakolo, fēfē leva ia. 'Oku 'ikai ke fekau'aki ia mo e falala'anga.

Paula Piveni Piukala : Ko e *issue* e puke Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole ē 'oua pē 'e 'ai 'ai pē ke hangē ko Kalapu Tonga 'ai pē ko Fale Alea ē. Ko 'ene lava pē fehu'i ko ē pea toki hiki mai ē pea u tuku atu. Me'a mai fika 7.

Paula Piveni Piukala : Na'a ku lave atu 'anenait. Kapau ke fakakau ha kupu ki he puke 'ai ke 'oua 'e fakalūkufua'i 'ai ke pehé ni. Kapau 'oku puke pea 'oange e kongā ko ē pea kapau 'oku folau 'oange e kongā ko ē kae kei tu'u e ta'u 'e 15 ke mahino e tangata 'oku ne mateaki'i 'a e faitotonu he fonua ni. Ko e poini ia 'oku ou hanga 'o 'ohake. 'Oua te tau hanga 'o *dilute* ke fakavaivai'i e *standard*.

'Eiki Palēmia : 'A ia ko e fehu'i leva ia Sea ko e ki'i fehu'i pē Sea. 'A ia ko e tokotaha ia 'oku ngāue..'a ia hangē ko e 'Ofisakolo ko ē o Tongatapu 1 Kapau 'e 'i ai ha taha ia ta'u 14 pē ta'u 14 mo e 5 'oku 'ikai ke falala'anga ia pau pē ke ta'u 'e 15 kae toki falala'anga. Hala 'aupito 'etau hanga 'o 'ai pehe'i ke pehē 'oku 15 pē ha taha pea toki falala'anga.

Paula Piveni Piukala : Sea ko 'eku poini 'ai ha *provision* ki ai. 'Oua 'e 'ai ke *compound* 'ai he ko e fakalea ko ē he Lao..

Sea Kōmiti Kakato : Mo me'a lōua ki lalo fakamolemole. Ko homau fatongia pē pea ko 'ene 'alu atu pē 'oku hangē 'oku lahi 'a e fakakikihi 'etau Tohi Tu'utu'uni pea te u ui atu leva ē. Ki'i fakamolemole me'a mai Fika 7.

Paula Piveni Piukala : Sea, 'oku kole fakamolemole pē au ki he Pule'anga ko u 'ilo'i pē 'e au e loto e kau Mēmipa. 'Oku ou tokanga ki he taimi 'oku mono mai ai e me'a ko eni. Lolotonga 'oku uhuu e kakai, he ngaahi nunu'a na'a tau fou mai ai. 'Ikai ke u tui au ko ha taimi talanoa vāhenga eni mo ha monū'ia 'ikai ko e taimi eni ia. Ka 'oku totonu ke tau fakamā'opo'opo e Lao ko ē he 'oku mahino e mafatukituki e fatongia ko ia. Ka ko e talu hono tālāngā'i 'a e *local government* mo hono fakamā'opo'opo ke tau sio ki he ngaahi 'ofisi fakavāhenga. Fēfē leva 'a e kau ngāue he 'Ofisi Fakavāhenga. 'Osi e ta'u 'e 4 pea hā. Ko 'eku 'uhinga ke tau hanga 'o fakakaukau'i mu'a kae 'oleva te tau talanoa tufa pa'anga.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oleva pē Fakafofonga Fika 1.

'Eiki Palēmia : 'E Sea ko 'etau talanoa eni ki he kau 'Ofisakolo. 'Oku kehe ia pea mo e fai tu'utu'uni 'a e Sea mo 'etau Tu'utu'uni na'e tali 'e he Fale fekau'aki mo e kau ngāue ko ia. 'Oua 'e 'ai ke tau 'omai e fo'i 'apele mo e moli 'o fakatatau'i. Kehekehe, tau nofo he 'Ofisakolo mo e Pule Fakavahe mo hono tu'utu'uni.

Sea Kōmiti Kakato : Tonu ia 'Eiki Palēmia. Ko e tu'u ia he taimi ni 'oku ou toe ki'i veiveiua au hono 'ai ho'o fokotu'u 'e Fakafofonga Fika 7 kuo 'osi poupou'i foki. 'Oku ke toe me'a hake koe ia 'o toe 'omai ho'o fo'i fokotu'u 'o fakafepaki'i 'aki ho'o fo'i fokotu'u. Pea ke me'a mai ke 'ai 'a e pa'anga ko ē 'o fakalelei'i 'aki honau vāhenga kae 'oua 'e 'ai 'a e ki'i me'a'ofa tuku ke nau hoko ko e.. Ka 'oku ou kei nofo foki au 'i ho'o fokotu'u mai ke 'ave ki he kau Ma'u Mafai Vāhenga.

Paula Piveni Piukala : 'Oku kei tu'u pē 'eku fokotu'u ko ia Sea pea mo hono fakalelei'i e Lao ko eni ke fakamā'opo'opo. 'Oua te tau fu'u tafoki pē 'o tufa.

Sea Kōmiti Kakato : Sai Fakafofonga koe'uhi ko e Tu'utu'uni kuo pau leva ke u pālōti'i ho'o fokotu'u pea kuo 'osi poupou'i. Kei tu'uma'u pē fokotu'u 'a e Pule'anga ...

Eiki Palēmia : Sea ko e ‘ai pē ke mahino. ‘A ia ko ‘etau pālōti ke tali ...

Sea Kōmiti Kakato : Te tau fokotu’u e fokotu’u fakamuimui. Ko e fokotu’u fika 1 ‘a e Feitu’u na ia ke ‘oange ‘a e ki’i monū’ia ko eni ‘a ia kuo mou ‘osi teuteu’i,

Eiki Palēmia : ‘A ia na’a fokotu’u ‘emautolu mo poupou ke tali ‘a e Lao.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io. Fokotu’u hono 2 ia kuo hangē ko ‘etau Tu’utu’uni te tau kamata leva mei he fokotu’u fakamuimui taha, ‘a ia leva ko ‘ene osi pē ko ia pea tau pālōti leva he fokotu’u ko ia ‘a e Feitu’u na.

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai ‘Eua 11.

Taniela Fusimalohi : ‘Io kātaki na’a ku fiu kumi ‘e au ‘a e fika mahalo ‘oku toko 200 tupu ‘a e tokolahi ko ia e fa’ahinga ‘oku tau talanoa ki ai ‘o fakahoa ia ki he tokolahi e kau ngāue fakapule’anga, pea kapau te toe fakakalasi. Kae kehe kae tuku pē ia he na’e ‘i ai pē ‘a e ‘uhinga ia ‘eku fakamalanga ‘anenai ki he me’a ni koe’uhi ko e oloolo lalo ‘a e vāhenga mo e fu’u kavenga ‘oku nau fua. Kae tuku pē ki he Pule’anga ki he’enu, ko e me’a na’a ku fakamatala’i ‘e au ia ko e tokoni atu pē ia ki he fakakaukau ...

<008>

Taimi: 1835-1840

Taniela Fusimālohi: ... Ko e kongā ko ē hono ua ki he pehē ko ē ke tau ‘ave ki he RA ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga fakamolemole ē kuo ke kole fakamolemole foki ‘a ia ‘e to’o leva ho’o ho’o ‘a e me’a ko ē na’a ke me’a ki ai ‘o fekau’aki mo e tokotaha ko ia mei he Miniti ... ‘Io mālō ‘e kau ngāue ...

Taniela Fusimālohi: ... ka ko u fie ‘oatu pē ‘a e ki’i tokoni ko eni Sea ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘oleva pē ‘oleva, kau ngāue mou to’o ‘a e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga ē mālō hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Ka ko u ‘oatu pē ‘a e ki’i tokoni ko eni ko e ‘uhinga ko e sino ko eni hono hono ‘ave ki ai koe’uhí ko u tokanga lahi ki he mōtolo ko ē ‘oku nau ngāue’aki ko ē ki hono fai ko ē ‘o e ‘o e fika ‘o e ngaahi me’a ‘oku ai pē ‘a e ngaahi lea ‘oku tau ngāue’aki pē ‘oku taau nai ia ke ‘ai ki ha fa’ahinga kulupu ē. Pea kapau te mou sio pē he neti he mōtolo ko ē ‘oku ngāue’aki ‘oku ui ia ko e *Hay*, ko e *Hay Model* ē pea ‘oku pehē ‘e he *Hay Model* ‘oku fakamāmani lahi ia ‘e ‘alu pē ia ‘o fiti ‘i ha fa’ahinga me’a pē pea ‘oku ‘osi ‘i ai pē e ngaahi keisi ‘oku tau fou mai ai ‘oku hangē ‘oku ki’i ngatōtō ‘a e mai ‘a e fo’i mōtolo he ko ‘enu ngāue ‘a nautolu ‘oku fai ‘aki e fo’i mōtolo. Pea ko ‘eku tokanga pē ‘a’aku ia na’a ‘ave ki ai pea toe ‘i ai ha me’a kehe ai toe kau hono fakafuofua’i e me’a ko eni ka ko ‘eku malanga ‘a’aku ‘anenai ia nau fokotu’u atu ko ē ‘a e ‘oange ha vāhenga ta’u ‘e taha ko e anga ia ‘eku fakakaukau ‘a’aku ia ko e *fair* taha ia kapau ‘e ‘oange ia. Pea kapau ko e me’a ia ‘oku mou loto ki ai pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku palopalema ‘a’aku ia ai. Ka koe’uhí foki ‘oku pehē ‘e he

'Eiki Palēmia ki'i fakavavevave eni koe'uhí ko e teuteu atu e fili pea, mo 'oange ā ha'anau ki'i me'a he ko e me'a mahalo ia 'oku 'uhinga ki ai 'a Ha'apai 12 kuo fu'u fuoloa e vā māma'o pea 'ū'ūhui 'ete mo'ui fakalao te u ngata ai Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole kau ki'i faka'osi atu.

Sea Komiti Kakato: Toe 'i ai ha me'a fo'ou Fakafofonga?

Poupou ke 'ave me'a'ofa mo e vāhenga kau 'ofisakolo/pule fakavahe ke vakai'i fakataha mei he Ma'u Mafai ki he Vāhenga he ko e sino tau'atāina

Mateni Tapueluelu: Ko e 'e Sea ko e ki'i fakama'ala'ala pē 'a e fokotu'u kimu'a pea pālōti e Feitu'u na Sea ko e makatu'unga pē Sea e anga e fokotu'u ko ē mo e poupou ko eni ki he fokotu'u 'a Tongatapu 7 Sea. Ko u kole pē au ki 7 ke laumālie lelei pē kae kae fakafōtunga 'a e 'uhinga 'oku fai ai e poupou. Sea ko e fakalelei vāhenga ko eni ko ē ki he kau 'ofisakolo 'oku hangē kiate au na'e toki fakahoko na'e talu mei he 2016.

Ko e anga ko ē e fakakaukau Sea ko e hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui ke tau 'ave 'etau falala ki he sino kuo 'osi fa'u 'e he laó. 'A ia ko e Ma'u Mafai ki he Vāhenga. Tu'unga'anga ia 'a e fokotu'u atu e mātu'a ni ke 'ave mu'a ki ai ke nau fakakaukau'i fakataha mai pē 'a e me'a'ofa ko eni 'oku fokotu'u mai he Pule'anga pea mo e vāhenga pē ia 'a e kau 'ofisakolo pea mo e kau 'ofisa fakavāhenga Sea. 'Oku 'ikai ke mau 'uhinga atu mautolu ia ke 'omai 'o 'ai kae 'omai pē mu'a 'enau laú pea toki tau'atāina ai e Fale ia pea mo e Pule'anga Sea he ko e sino ia 'oku tau falala 'oku tau'atāina ke nau fai e fatongia ko ia Sea.

Ko e anga ia 'o e fakakaukau kae tuku mu'a pea kapau 'oku ko e hā e tu'unga ho'o pālōti 'Eiki Sea ka ko e anga ia e fakakaukau 'oku mau pehē ko e *option* ia 'oku 'uluaki ke, ke 'ave pē ki he sino ko ia ke ne 'omai 'enau laú fakataha 'enau me'a'ofa mo 'enau vāhenga fu'u fuoloa fu'u fuoloa hono tuku noa'i 'enau vāhengá Sea pea tau toki sio ai he 'oku nau kau 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonua 'i he 'enau fakakaukau'i foki. Ko e anga ia 'a e fokotu'u atu Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō sai kuo mahino ia kiate au 'e 'Eiki Minisitā Fonua fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni kuo mahino kiate au 'a e ngaahi feme'a'aki ka te u 'oatu he ko u 'ofa atu ki he Feitu'u na me'a mai.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea mahalo pē te u lava ai pē au ia ho 'ofa mai. 'Ikai ka ko u ki'i fehu'ia pē 'a'aku ia 'a e mahu'inga 'a e fakamalanga ho'o tēpilé pē 'oku mahu'inga ange e fokotu'u kuo tu'u 'i he fakamalanga'i 'o e fō'i lao fakavavevave ko eni ki he 'uhinga 'o e lao fakavavevave. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Io ko 'ene lava pē 'etau pālōti kuo pau ke tau liliu 'o Fale Alea he ko e lao fakavavevave 'e tuku 'etau ngāue kotoa fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni kuo pau leva ke tau hoko atu leva kitautolu ki Fale Alea pea tau toe foki mai 'o toki hokohoko atu 'etau ngāue.

<009>

Taimi: 1840 – 1845

Sea Kōmiti Kakato: ... koe’uhi ko e fokotu’u fakamuimui ia Fika 7 ke ‘ave ki he kau Ma’u Vāhengá ke nau fakalelei’i, ‘io ‘e Tokoni Palēmiá

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Kōmiti Kakató. Ko e Lao ko ení Sea na’e ‘osi fai ‘a e fengāue’aki mo e kau ‘ofisakoló mo e kau ‘ofisa fakavahe Fonuá, ‘a e *consultation*. Pea ko honau loto eni ko ē na’e faí ‘o ‘omai ai e Lao ko ení ki he Falé ni he ‘aho ní Sea. Ko u fokotu’u atu au ke tau pāloti ā e Laó.

Sea Kōmiti Kakato: Koe’uhi ‘e ‘Eiki Tokoni Palēmia kuo ‘osi ‘i ai e fokotu’u ia pea ‘oku kei nofo ai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakató he ‘ikai pea mo e pou pou. Talamai ‘e he tu’utu’uni ‘io ‘e pau ke fai leva e pāloti. ‘Eiki Palēmia

Fehu’ia Palēmia tu’unga ‘o ha Lao fakavavevave hono fakahū mai ki Fale Alea

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko e ki’i fie ‘ilo pe na’a tokoni mai ‘a e Kalaké mo ‘enau kau loeá. Ko ‘emau mai ha Lao ki heni Sea ko hono tali pē ko e ta’etali. ‘Oku ‘ikai ke toe faitu’utu’uni e Falé ia pe ‘e ‘alu ki fē pe ‘alu ki fē. Ko e pāloti ia ‘i he’ene a’u ko ē ki he Falé ‘oku mou loto ki ai, mou ta’eloto ki ai, ko ia pē.

‘A ia ko ‘etau pehē fakatekiteki’aki tautolu ‘a e fatongia ko iá ‘aki ha toe pehē atu fakafoki ena Pule’anga ‘alu mo ia ki Ngele’ia. Pe te u ‘alu mo ia ki Fasi, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē Sea. Ko ‘etau tali pē, pe ko e ta’etali, māló Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou ki’i talitali pe ē, ‘oku ‘i ai e kupu ‘oku fakamahino mai kiate au ‘e he Kalaké fakatatau mo e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá. ‘E Kalake ko e kupu ko eni ‘okú ke ‘omai ko e kupu ia ‘oku fakatonutonu pe he Konisitūtoné. Mou ki’i tatali heni, he ‘oku tatau tofu pe eni mo e fo’i Lao ‘e 6 ko ē ‘a eni ko ē na’e foki ‘i hoku taimí. Na’e ‘omai pe Lao fakavavevave ko eni pea faitu’utu’uni ai e motu’á ni ‘i he me’a tatau pē ‘Eiki Palēmia ē.

‘Ai ke mo ki’i feme’a’aki mo e ‘Eiki Nōpele, fakamolemole Kalake ‘ave pe ke mo feme’a’aki mo e Nōpele Fika ua ‘o, ka ko e ‘Eiki Sea ia.

Mālie ‘aupito ‘Eiki Palēmia ho’o me’a mai ko iá. Ka ko e Lao fakavavevave na’a mou manatu’i pe he Palēmia e ‘aho ‘aneafi. Na’e ‘ikai ke fai ia he founa ko iá ka na’e fai hono ‘eke ko e hā ko ā e ‘uhinga e fakavavevave ko iá. Ko eni foki ko e fakavavevavé he ‘oku mahino mai ‘oku toe pe māhina ‘e fiha pea si’i fai ‘a e filí. Pea ‘oku ‘i ai si’i kau ‘ofisakolo ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke mou mea’i pea ‘oku ‘ikai lave’i ‘e he motu’á ni. Pe ‘e ko e hoko pe ‘ikai ke hoko.

Fakamahino Sea Fale Alea ua pē founa ngāue ki ha Lao Fakaangaanga fakavavevave

Lord Fakafanua: Tapu pe mo e Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. Ko u fie pou pou atu pe ki he me’a na’e me’a ki ai e ‘Eiki Palēmiá. Ko e Lao Fakaangaanga eni ia pea kuo ‘osi fakahū mai ‘e he ‘Eiki Palēmiá ko e Lao Fakaangaanga Fakavavevave. ‘A ia ‘e ‘ikai ke lava ke tau toe fai ha ngāue kae ‘oleva kuo lava e ngāue ko eni ‘oku fakavavevavé.

‘I he’ene pehē ko e founa ngāue ki he Lao Fakaangaangá ‘oku ua pē. Ko ‘etau tali pe ta’etali e Laó. ‘Oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha’atau mafai ke ‘ave e Laó ki ha feitu’u pau pe ke ngata heni hono tali pe ta’etalí. Ko hono fakakakato ia tu’utu’uni e Laó ki he ngāue fakavavevave.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘e ‘Eiki Sea ka ko e Nōpele Fika 2, ko e ki’i me’a foki ai na’á ku tu’utu’uni ai ko ē he me’a ...

<010>

Taimi: 1845-1850

Sea Komiti Kakato: ...ko ē koe’uhí ko e fakamo’oni ‘a e Tokoni Palēmia kae ‘ikai fakamo’oni ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘i he ‘aho ‘aneafi. Kapau na’e fakamo’oni ‘a e Palēmiá he ‘aho ‘aneafi, kae kehe tuku ia ko e me’a kehe ia. Kehe ‘aupito mo eni. Hou’eiki ko hotau talá ē ko ‘etau tali pē pe ‘ikai ke tau tali. Hā pē homou me’a mou laumālie ki aí. Fakamolemole pē Fika 7 koe’uhí ko ‘etau Tu’utu’uní ia ko e tali pē mo e ‘ikai ke ta’etali.

Kapau ko e, sai pē kae ki’i me’a hifo pē ka u toe, kapau leva te mou me’a ‘o fiema’u ke ‘ave ki he Ma’u Vāhengá, ‘e ta’ofi kotoa ‘etau ngāue kotoa. Pea ko ‘etau tali ko iá ‘e tali ia, ‘oku ‘ikai ke, pea ‘oku ‘ikai ke mahino mai ia pe ‘e fakafoki mai ‘a fē. ‘E fuoloa, ta’ofi kōtoa mo ‘etau ngāué, pea ‘e toe toloi mo e Falé ka tau hanga ki he me’a ko ena ‘oku mou fiema’ú. Ka koe’uhí ko e hā pē homou laumālié, tau tali pe ‘ikai ke tau tali? Pe ko ‘etau tali kae toki fai ‘a e me’a ko ena ‘oku mou me’a ki aí.

Kole Tongatapu 9 ke tali Lao kae toki ‘omai ‘amui he Pule’anga hano vakai’i vāhenga kau ‘ofisakolo/pule fakavahe

Mateni Tapueluelu: Sea tapu mo e Feitu’u na kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakató. Mālō e kātaki Sea. Kapau ko e anga ia e tu’u ko ē ‘a e Tu’utu’uní, ‘oku mahino pe ia ki he matu’a ni. Ko e Lao Fakavavevave he ‘ikai ke toe fai ha me’a kehe. ‘A ia kapau ‘e ‘ave ia ki he Ma’u Mafaí, ko ‘etau tali ai pē kae ‘oleva ke kakato ha fa’ahinga *consultation* pe ko ha talatalanoa te nau fai. Pea kapau ‘e a’u ia māhina ‘e tolu pea ‘oku mau hanga ‘o fakakaukau’i e tu’u ‘etau ngāué Sea.

Kapau leva ‘oku pehē ko e kole eni ia ki he Tangata’eiki Palēmia, angalelei mu’a kae kole pē mu’a ke, ko mautolu ia te mau pou pou atu mautolu ke lava. Kae ‘omai mu’a ‘a e *review* ‘o e *salary* vāhenga kae pehē ki he penisoni ‘amui ia, ‘amui ia. Ko ia. Kae toki kae tukuange ā eni ‘oku mahino Sea. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Na’e ‘osi me’a ‘aki ia he Palēmia ‘anenai, ke tali mu’a, te nau foki mai mo e me’a ko e ‘oku mou hoha’a ki aí ke fakalelei’i e vāhenga ‘a e kau ‘ofisakoló.

Tui Pule’anga ‘oku tonu ke vakai’i hano fakaivia fakapa’anga kau ‘ofisa fakavahe

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ke fakamahino pē. Hangē ko ‘eku laú pea ko u tui tatau ‘oku tonu pē ke fai ha sio ki heni, pe ko e *allowance* pe ko e hā, ka ‘e fai e sio ki ai ‘Eiki Sea. Ka ko e hangē pē ko ia ko e fatongia tefito’i fatongia ‘a e Fale ni ‘oku tau pāloti tali mo ta’etali.

‘Oku ‘ikai ke tau pālōti tautolu ‘ave ki he feitu’u ko ē, ‘ave ki he ‘Omipatimení. Ko e laó ‘oku tali pē pe ko e ta’etali.

Ko e ‘uhinga pē ia ko ē ‘eku fakahoko atú, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ko e fakafepaki’i ha fakakaukau. Fiema’u ia ke vakai’i e vāhenga ‘a e kau ‘ofisakoló. Fiema’u ia ke vakai’i pe ‘oku tonu ke ‘i ai ha’anau *allowance* ka ‘oku tau foki pē ki hotau fatongia tefitó ko ‘etau pālōti’i ‘a e laó, kuo hiki hake ē ‘oku ne tali mo e fakatonutonu, hiki hake ē ‘oku ‘ikai ke ne tali. Ko ia pē. Ko ia Sea ‘a e ki’i fakama’ala’ala pea ‘oku ou tali lelei pe au ke ‘omai ha fakalelei hatauo sio ki ha fakalelei pe ko ha *review* hangē ko e me’á na’a lava ke fai ha vakai ki ai hangē ko e kole ‘oku faí. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia. ‘Io me’a mai Fika 7 Tongatapu.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Ko u ‘i he’ene pehē ‘oku ou kole ke ‘oatu ‘eku fakalelei ki he laó na’a hangamālie pē ki ai ‘a e, ko ‘eku kolé fēfē kapau ‘e fakafoki pē ta’u ‘e 15 pea mo hono, ki hono tu’unga motu’á kae tānaki atu ‘a e me’a ko eni ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a pē taha ke u tokoni ki he Feitu’u na ē. Ko e kole pē ki he Pule’angá tuku pē ta’u ‘e 15. ‘Ai me’a fo’ou ia ta’u ‘e fā. Ka ‘i ai ha ‘ofisakolo ‘oku ha’u ‘o fili, te ke ‘i he ta’u ‘e 15 pe te ke ta’u ‘e 4.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko e loloto e fakakaukau ‘e Sea ko ‘eku sio ki he mahu’inga ‘a e ta’u ‘e 15 ke ongo’i he tangata ngāue mateakí ‘oku fakapale’i ia pea ko hono ua ko ē ki ai ko ‘ene hoko ia ko ha’ane ki’i *retirement* ‘o hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau pa’anga vāhenga mālōlō. Kae fakalelei’i kapau ‘oku nau pehē ke ‘i ai e fo’i ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu. Ko e, na’e ‘ikai ke u, ‘ikai ko au ia nau lea ‘akí ko e Tokoni Palēmiá. ‘Oku ‘ikai ke nau kau he *Retirement Fund Board* ka ‘oku ‘ikai ke, ko ‘enau ki’i sēniti eni ‘oku ma’u ko e fakahounga’ia ‘enau ngāue he ta’u ‘e 4. Ko e fakatonutonu ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Tonu ‘aupito ia ‘Eiki Palēmia.

Fokotu’u ke monomono pe ke kei tu’uma’u pe ta’u ‘e 15 he Lao

Paula Piveni Piukala: Ko ia ‘oku ou mahu’inga’ia foki au he monomono ke, ‘a ē pē ko ē na’a ku lave ‘anenaí ke tau kei ma’u ‘a e kau ...

<002>

Taimi: 1850-1855

Paula Piveni Piukala: ... ngāue mateaki ki he fonua ni pea ‘oange mo ha’anau malu’i, vāhenga mālōlō ‘a ē ko ē ‘oku ‘omai ‘i he tu’unga lolotonga, ‘a e vāhenga ta’u ‘e 2, ‘a ia ‘oku tau pehē, ‘e, ki he taimi te nau *retire* ai, kuo 20000 ‘enau vahe, ko e ta’u ‘e 2 ko e 40000 ke nau ō mo ia ki ‘api, ka ko e mafatukituki ‘a e ngāue ia ‘a e kau ‘ofisakolo, ‘oku ou tui au ki ai, na’a lava ke tuku pē kae tānaki atu ‘a e māhina ‘e, ko e ‘uluaki ta’u ‘e 4, kamata ia ‘i he fili ko eni, ‘oange ‘enau ki’i māhina ‘e 6, he ‘oku hangē pē ia ha *subsidise* hangē pē ia hano fakalelei’i ‘enau vāhenga he taimi ni. Kae ‘oua ‘e liliu ke ne to’o ‘a e laumālie ko ē pea nau fihia ai ha toe fakalelei fakavāhenga. Ko e anga ia ‘a e ki’i poupou ke tānaki atu pē, he ‘e, he ko e ta’u ‘e 2 ia ko ē ‘e toki ‘osi ‘a e ta’u ia ‘e 15 pea toki kumi hano pa’anga ka ko e me’a ko ē ‘oku nau

‘osi *commit* ‘enautolu ‘i he taimi ni ke *commit* pē kae kei tu’u pē ta’u ‘e 15 Sea, ko ‘eku faka’amu ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki ‘Eiki Palēmia kuo mahino kiate au ‘a e ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke tali ia ‘e he Pule’anga ‘a e fokotu’u ko ia pea kapau ‘oku ke feinga’i ke pālōti’i tau pālōti’i, ka ‘oku mau fie nofo pē ‘i he fokotu’u ko ē na’e ‘oatu ‘e he fo’i lao, mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko ho’o fokotu’u ia, ke tali... ‘oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ko eni ke tākaki atu ‘o fakatatau mo e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai, ‘a e Fakafofonga. Kātaki ‘ikai ke ‘i ai ha pou pou ki ai e.

Pālōti’i ‘o tali Lao e Pule’anga fekau’aki mo e ‘ofisakolo/pule fakavahe

Tau fokotu’u ‘a e fo’i lao, ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e lao ko eni, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a e Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, Nōpele Tu’ivakanō, loto ki ai ‘a e toko 21.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ‘i he founga tatau hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Paula Piveni Piukala. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko 1.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki koe’uhi ko e Lao Fakavavevave eni, ‘oku ‘i he Tohi Tu’utu’uni kuo pau ke tau liliu ‘o Fale Alea ke fakakakato eni ‘osi ko ia pea tau toki foki mai. Tau, mou kātaki homou fetongi, tui homou ngaahi kote fakamolemole. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ki he Sea ‘o e Komiti Kakato, kātaki ‘o lipooti mai ki he Fale.

Lipooti Sea Komiti Kakato ngāue kuo lava

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, fakamalumu atu pē ‘i he talafakatapu kakato ‘o e ‘api ni, ‘i he Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea, kae hoko atu, ‘io ko e Lao Fakavavevave fekau’aki pea mo e ngaahi me’a’ofa ‘oku foaki ma’a e kau ‘ofisakolo ‘i he ta’u ‘e 4, fakatatau mo e kupu e lao ko eni ‘Eiki Sea, lava lelei tali ‘e he Komiti Kakato, fakafoki atu ki he Feitu’u na ke fai ha tu’utuuni ki he lao ko eni, mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti hono lau tu’o 2 ‘a e Lao fika 2/2023, ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau ‘ofisa fakavahefonua, mo e kau ‘ofisa kolo. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 2 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimalohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, loto ki ai ‘a e toko 22.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 2 ‘o e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Paula Piveni Piukala, ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko taha.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3.

Kalake Tēpile: (*Lau tu’o 3*)

LAO FAKAANGAANGA FAKATONUTONU KI HE KAU ‘OFISA FAKAVAHEFONUA MO E KAU ‘OFISAKOLO 2023.

**Ko e lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao
ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e kau ‘Ofisakolo.**

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ...

<005>

Taimi: 1855-1900

Kalake Tēpile: ... ‘E he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē. Kupu 1: Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea. ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e kau ‘Ofisakolo 2023.

Pāloti ‘o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e kau ‘Ofisakolo 2023

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku tali ‘a hono lau tu’o tolu ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 2/2023 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō mo ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 22.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali he Fale ni 'a e Lao Fakangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo. Me'a mai 'e 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō 'aupito Sea kuo u fakafofonga'i atu pē 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e kau 'ofisakolo mo e kau 'ofisa fakavahefonua 'i hono tali 'e he Fale 'a e Lao ko eni ke nau, na'a nau fiu he feinga ki ai ko eni kuo lava mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'etau 'asenita 'oku tonu ke hoko atu 'o fakatatau ki he ngaahi Lao kuo fakapapau'i mai he Pule'anga ko e Lao fakavavevave 'i he'ene pehē ko e toenga e Lao 'oku fakavavevave ko e Lao Fika 5/2023 'a ia 'oku tatau pea mo e Lao Fakaangaanga Fika 3A/2023 na'e fakahū mai 'i he lipooti lao kuo fakafoki 'e he Fakafofonga Tongatapu 5 ke fakamali'i pea mo e Lao Fika 5 'a eni 'oku fakavavevave he Pule'anga. Ko e ngāue ko ia 'oku lolotonga fakahoko he Kalake pea 'e toki tufa atu ia ke mou me'a ki ai 'apongipongi. 'A ia ko 'etau 'asenita 'oku pau pē ke tau ngāue kae 'oleva kuo 'osi 'a e ngāue ko eni ki he 'ū Lao fakavavevave 'i he'ene pehē 'e 'ikai ke toe lava 'o tānaki ha 'asenita fo'ou kae 'oleva kuo lava 'a e ngāue ki he Lao Fika 5/2023 'i hono fakahū mai 'apongipongi. Toe 'etau miniti 'e 15 Hou'eiki ka ko u tui 'oku mou 'osi ongosia hili 'etau ngāue lahi kuo fakakakato te u tuku atu leva e toenga taimi ko eni ke mou me'a atu 'o ma'u ha'amou mālōlō. Tolo'i e Fale ki he 10:00 'apongipongi mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Fakahoko he 'Eiki Sea ha kelesi ko e lava ia 'a e feme'a'aki 'o e Fale)

<007>